II

(Besluiten waarvan de publicatie niet voorwaarde is voor de toepassing)

COMMISSIE

BESCHIKKING VAN DE COMMISSIE

van 11 december 2001

in een procedure op grond van artikel 81 van het EG-Verdrag

(Zaak COMP/E-1/37.919 (ex 37.391) — Bankkosten voor het wisselen van eurozonevaluta's — Duitsland)

(Kennisgeving geschied onder nummer C(2002) 3693)

(Slechts de tekst in de Duitse taal is authentiek)

(2003/25/EG)

DE COMMISSIE VAN DE EUROPESE GEMEENSCHAPPEN,

Gelet op het Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap,

Gelet op Verordening nr. 17 van de Raad van 6 februari 1962, eerste verordening over de toepassing van de artikelen 85 en 86 van het EG-Verdrag ([1]), laatstelijk gewijzigd bij Verordening (EG) nr. 1216/1999 ([2]), en met name op artikel 3 en artikel 15, lid 2,

Gelet op het besluit van de Commissie van 1 augustus 2000 om in deze zaak de procedure in te leiden,

Na de betrokken ondernemingen en de vereniging van ondernemingen in de gelegenheid te hebben gesteld hun standpunten ten aanzien van de punten van bezwaar van de Commissie kenbaar te maken overeenkomstig artikel 19, lid 1, van Verordening nr. 17 en Verordening (EG) nr. 2842/98 van de Commissie van 22 december 1998 betreffende het horen van belanghebbenden en derden in bepaalde procedures op grond van de artikelen 85 en 86 van het EG-Verdrag ([3]),

Na raadpleging van het Raadgevend Comité voor mededingingsregelingen en economische machtsposities,

Gezien het eindverslag van de raadadviseur-auditeur in deze zaak,

Overwegende hetgeen volgt:

(*) Op bepaalde plaatsen in deze tekst werd vertrouwelijke informatie weggelaten; het weggelaten gedeelte wordt aangegeven met vierkante haken en een asterisk.

([1]) PB L 13 van 21.2.1962, blz. 204/62.

([2]) PB L 148 van 15.6.1999, blz. 5.

([3]) PB L 354 van 30.12.1998, blz. 18.

A. INLEIDING

(1) Deze beschikking betreft een inbreuk op artikel 81 van het EG-Verdrag en is gericht tot de volgende ondernemingen:

— Commerzbank AG,

— Dresdner Bank AG,

— Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG,

— Deutsche VerkehrsBank AG,

— Vereins- und Westbank AG.

(2) De banken die deelnamen aan de bijeenkomst van 15 oktober 1997 bij de Deutsche VerkehrsBank AG in Frankfort, kwamen een provisie van ongeveer 3 % overeen voor de aan- en verkoop van eurozonebankbiljetten gedurende de overgangsperiode van drie jaar die zou ingaan op 1 januari 1999. Het was de bedoeling ongeveer 90 % van de inkomsten uit de koersmarge te recupereren na de afschaffing van de „spread" (aankoop- en verkoopkoersen) op 1 januari 1999.

B. DE RELEVANTE PRODUCTMARKT EN DE HANDEL TUSSEN LIDSTATEN

1. De relevante productmarkt

(3) Op 1 januari 1999 werd de euro ingevoerd als de Europese eenheidsmunt. De twaalf landen die aan de euro-

zone deelnemen, zijn: Oostenrijk, België, Finland, Frankrijk, Duitsland, Ierland, Italië, Luxemburg, Portugal, Spanje, Nederland en Griekenland ([4]). Tijdens de overgangsperiode (1 januari 1999 tot 31 december 2001) bestaat de euro in de vorm van verschillende denominaties. De nationale munteenheden (ATS, BEF/LUX, DEM, ESP, FIM, FRF, IEP, ITL, NLG, PTE en GRD) zijn ondereenheden van de euro volgens de omrekeningskoersen die vanaf 1 januari 1999 onherroepelijk vastliggen.

(4) De relevante productmarkt wordt omschreven als die van de dienstverlening welke bestaat in het omwisselen van „ondereenheden" ([5]) van de euro waarbij minstens een deel van de transactie betrekking heeft op biljetten en munten („eurozonevalutabankbiljetten") ([6]). Deze dienstverlening — aan- en verkoop van vreemde eurozonevaluta — wordt voornamelijk aangeboden door banken en wisselkantoren. Typische voorbeelden van dergelijke transacties zijn:

— de omwisseling van vreemde eurozonevaluta's (contanten) via debitering of creditering van een rekening in euro of in de nationale eurozonevaluta;

— de omwisseling van vreemde eurozonevaluta's (contanten) in de nationale eurozonevaluta (contanten), en vice versa.

(5) Ongeacht de substitutiemogelijkheden aan de aanbodzijde, is aan de vraagzijde de substitutie voor het (deels) contant wisselen van eurozonevaluta's zeer beperkt of zelfs onbestaande. Vooral wat het toerisme betreft, volgen de cliënten het advies van touroperators en banken om slechts kleine bedragen in contanten mee te nemen en hun debet- of kredietkaarten te gebruiken in het buitenland.

(6) Voor andere categorieën cliënten, zoals kleine ondernemingen die grote bedragen laten wisselen om in andere landen betalingen uit te voeren, zijn grensoverschrijdende overmakingen tussen banken niet altijd een levensvatbaar alternatief.

2. **Handel tussen lidstaten**

(7) De gegevens over het volume munt- en biljettransacties zijn afkomstig van de antwoorden op een vragenlijst die in oktober en december 1999 naar ongeveer 240 banken in de eurozone werd gezonden (overwegingen 22, 23 en 24).

(8) In de bijlage worden per eurozoneland voor alle eurozonevaluta's de verkoop- en aankoopvolumes voor bankbiljet- en munttransacties in 1998 weergegeven. De bedragen zijn onderschat omdat niet alle banken gegevens konden verstrekken over de omvang van de transacties. Bovendien ontvingen niet alle banken in de eurozone deze vragenlijst. Evenmin werden de activiteiten van wisselkantoren systematisch in de vragenlijst verwerkt, zodat de transactievolumes van deze sector niet in deze gegevens zijn vervat.

(9) Wat de verkoop betreft, beliep het transactievolume voor alle eurozonevaluta's ongeveer 17,5 miljard EUR in 1998. Meer dan 35 % van dit transactievolume was toe te rekenen aan de verkoop van DEM. Wat de aankoop betreft, bedroeg het transactievolume ongeveer 24,7 miljard EUR. Meer dan de helft van dit transactievolume was toe te rekenen aan de aankoop van DEM. Het totale transactievolume voor aan- en verkoop bedroeg in 1998 ongeveer 42,2 miljard EUR. In de eurozone was de DEM veruit de meest gewisselde valuta (aan- en verkoop) (zie bijlage — Eurozone). Uit de bijlage blijkt dat er in elke lidstaat een aanzienlijke wisselactiviteit is met betrekking tot eurozonevaluta's.

C. **DE DUITSE MARKT**

1. **De banken**

(10) Het Duitse bankbedrijf wordt gedomineerd door universele banken die een breed gamma bancaire activiteiten uitoefenen. Eind 1998 waren er in Duitsland meer dan 3 400 banken met meer dan 45 000 kantoren.

(11) Universele banken kunnen worden onderverdeeld in drie grote groepen:

— commerciële banken (Kreditbanken): deze groep omvat onder meer Deutsche Bank, Bayerische Hypo- und Vereinsbank, Dresdner Bank en Commerzbank (de zogenaamde „Grote Vier");

— spaarbanken en hun regionale giro-instellingen (Sparkassen en Landesbanken): deze groep omvat 594 spaarbanken, twaalf Landesbanken en DGZ DekaBank Deutsche Kommunalbank;

— coöperatieve banken en hun centrale instellingen (Volks- und Raiffeisenbanken en hun Zentralbanken): deze sector omvat 2 256 lokale coöperatieve banken en vier centrale banken (DG Bank, SGZ-Bank, WGZ-Bank en GZB-Bank).

(12) Behalve de universele banken zijn er nog een ruim aantal gespecialiseerde banken, zoals hypotheekbanken (Hypothekenbanken), speciaalbanken en andere financiële instellingen zoals bouwkassen (Bausparkassen).

([4]) Griekenland werd op 1 januari 2001 in de eurozone opgenomen.
([5]) Zie eerste preambule van de aanbeveling van de Commissie van 23 april 1998.
([6]) De meeste banken kopen alleen vreemde bankbiljetten en geen munten. De meeste wisselkantoren daarentegen kopen ook vreemde munten aan, zij het tegen een hoger tarief dan voor bankbiljetten.

2. **Wisseltransactievolumes**

(13) Van de voor het onderzoek geselecteerde 42 banken (overweging 22 en 23) verrichten 35 banken wisseltransacties. Voor die 35 banken worden de volumes eurozonevaluta's die in 1998 werden aangekocht en verkocht, gepresenteerd in figuur 1.

Figuur

Volumes in Duitsland aangekochte en verkochte valuta's (1998)

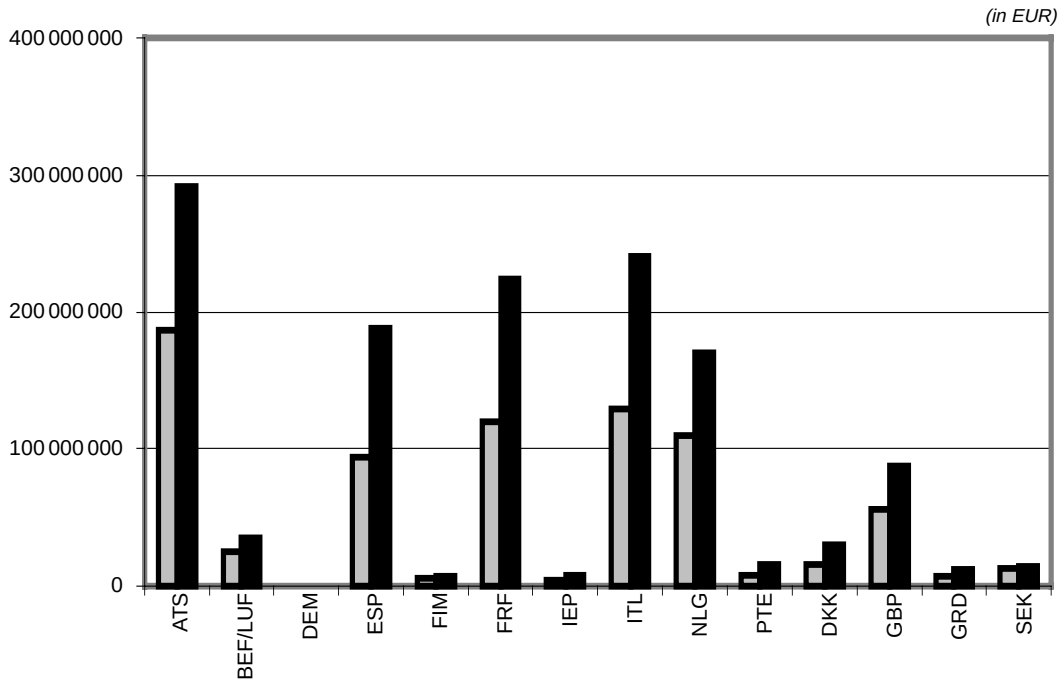

(14) Voor de in figuur 1 genoemde valuta's bedroeg de totale waarde van de in 1998 verkochte en aangekochte bankbiljetten ongeveer 2,1 miljard EUR; er werden ongeveer twee keer zoveel valuta's verkocht als aangekocht. De verkoop en aankoop van ATS vertegenwoordigt ongeveer 22 % van de waarde van de verkochte en aangekochte valuta's; daarna komen ITL, FRF, ESP en NLG met een (in afnemende orde weergegeven) aandeel van ongeveer 18 % tot 13 % ieder. De eurozonevaluta's vertegenwoordigen ongeveer 90 % van de waarde van de verkochte en aangekochte bankbiljetten uit de Europese Unie ([7]).

D. **PROCEDURE**

1. **De verzoeken om inlichtingen**

(15) Op 8 februari 1999 deed de Commissie, op grond van artikel 11 van Verordening nr. 17, een verzoek om inlichtingen toekomen aan drie Duitse verenigingen van banken: het Bundesverband deutscher Banken, het Deutscher Sparkassen- und Giroverband en de Zentraler Kreditausschuss. De verenigingen werd gevraagd alle notulen en/of verslagen mee te delen van vergaderingen waarop binnen de vereniging was gesproken over de overschakeling naar de euro, het omwisselen van eurozonevaluta's, alsmede over onkosten (voor kredietinstellingen) en kosten (voor cliënten). Ook werden kopieën gevraagd van alle correspondentie tussen de vereniging en haar leden, van circulaires van de vereniging aan haar leden, en van de antwoorden die de vereniging had gegeven op door haar leden gestelde vragen om inlichtingen over voornoemde aangelegenheden.

(16) Het Deutscher Sparkassen- und Giroverband antwoordde bij brief van 3 maart 1999. Het Bundesverband deutscher Banken en de Zentraler Kreditausschuss antwoordden ieder bij brief van 14 april 1999.

([7]) Volgens de Westdeutsche Landesbank, is in de statistieken van de Deutsche Bundesbank een totale waarde van 6,8 miljard EUR genoemd voor de door Duitse banken verkochte en gekochte bankbiljetten en munten; eurozonevaluta's vertegenwoordigen 52 % van het totaal. Dit wijst erop dat de waarde van de aangekochte en verkochte eurozonevaluta's ongeveer 3,4 miljard EUR bedraagt en niet 2 miljard EUR zoals is aangegeven in het onderzoek. Antwoord van Westdeutsche Landesbank op de mededeling van punten van bezwaar, blz. 7 (dossier, blz. 3976).

(17) Op 7 juli 1999 deed de Commissie, op grond van artikel 11 van Verordening nr. 17, het Bundesverband deutscher Banken een nieuw verzoek om inlichtingen toekomen waarin zij verzocht om toelichting bij een aantal vergaderingen in verband met bankkosten voor het wisselen van vreemde valuta. Het Bundesverband deutscher Banken antwoordde bij brief van 29 juli 1999.

(18) Op 6 maart 2000 deed de Commissie het Bundesverband deutscher Banken en de Deutsche Bundesbank een nieuw verzoek om inlichtingen toekomen op grond van artikel 11 van Verordening nr. 17. Zij verzocht om nadere gegevens over besprekingen en/of aanbevelingen over kosten en provisiestructuren die in Duitsland hadden plaatsgevonden en/of werden gedaan met betrekking tot:

— een provisie van 3 % en een minimumbedrag van 5 DEM, en/of

— een provisie van 4 % en een minimumbedrag van 3 DEM.

(19) Bij brieven van 21 maart 2000 hebben zowel het Bundesverband deutscher Banken als de Deutsche Bundesbank geantwoord dat zij geen weet hadden van dergelijke besprekingen en/of aanbevelingen over kosten en provisiestructuren.

2. **De verificaties van februari en oktober 1999**

(20) Op grond van artikel 14, lid 3, van Verordening nr. 17 werden op 16 en 17 februari 1999 verificaties uitgevoerd op volgende twee locaties in Duitsland:

— Deutsche Bank AG (hoofdkantoor — Frankfort)

— Dresdner Bank AG (hoofdkantoor — Frankfort).

(21) Op grond van artikel 14, lid 3, van Verordening nr. 17 werd op 20 en 21 oktober 1999 een verificatie uitgevoerd op volgende locatie in Nederland:

— GWK Bank NV/De Grenswisselkantoren NV (Diemen) ([8]).

3. **Onderzoek naar de door de banken aangerekende kosten voor het omwisselen van vreemde bankbiljetten**

(22) Bij schrijven van 19 oktober 1999 deed de Commissie, op grond van artikel 11 van Verordening nr. 17, een vragenlijst toekomen aan ongeveer 240 banken uit de eurozone, met het verzoek gegevens te verstrekken over bankkosten voor het wisselen van vreemde valuta vóór en nà de invoering van de euro. De aangeschreven banken vertegenwoordigen zowat 80 % van de bancaire omzet in de eurozone.

([8]) GWK Bank is gespecialiseerd in het wisselen van buitenlandse bankbiljetten en heeft 68 wisselkantoren waarvan er 33 gevestigd zijn in grote spoorwegstations en 25 bij grensovergangen.

(23) In de vragenlijst werd gevraagd voor elke valuta gegevens te verstrekken over aankoop-, verkoop- en referentiekoersen („officiële" koers) per 15 januari 1998 en 15 december 1998, en over de kosten en provisiestructuur per 15 januari 1999. Daarnaast werd voor de in 1998 uitgevoerde transacties gevraagd naar de omvang van aan- en verkoop (per valuta).

(24) De vragenlijst van 19 oktober 1999 werd aan 42 banken in Duitsland gezonden, onder meer aan de volgende adressaten van deze beschikking:

— Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG,

— Commerzbank AG,

— Deutsche VerkehrsBank AG,

— Dresdner Bank AG.

4. **De mededeling van punten van bezwaar**

(25) Bij brieven van 3 en 10 augustus 2000 deed de Commissie een mededeling van punten van bezwaar toekomen aan Commerzbank AG, Deutsche VerkehrsBank AG, Reisebank AG, Dresdner Bank AG, Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG, Vereins- und Westbank AG en andere banken ([9]).

5. **Antwoorden op de mededeling van punten van bezwaar en de hoorzitting**

(26) Ingevolge verzoeken van de partijen stelde de raadadviseur-auditeur de partijen in kennis van zijn besluit de termijn voor het beantwoorden van de mededeling van punten van bezwaar te verlengen van 3 november 2000 tot 27 november 2000.

(27) Deutsche Verkehrsbank AG en Reisebank AG ([10]) vroegen inzage van alle andere dossiers die betrekking had-

([9]) Met het oog op de beëindiging van de procedure stelden verschillende banken in april en mei 2001 het volgende voor: a) voor het grote publiek een aanzienlijke en onmiddellijke verlaging (vanaf mei/juni) van de kosten en b) een bijkomende substantiële verlaging van de kosten vanaf oktober 2001 voor rekeninghouders. Aangezien de markt voor het wisselen van eurozonevaluta's zou verdwijnen aan het eind van het jaar en de voorgenomen maatregelen onmiddellijk gunstige effecten zouden sorteren voor de verbruikers en de overgang naar de euro zouden vergemakkelijken, besloot de Commissie, gezien de uitzonderlijke omstandigheden van de onderhavige zaak, de procedure te beëindigen tegen: Bayerische Landesbank Girozentrale, SEB Bank AG (voorheen BfG Bank AG), Hamburgische Landesbank Girozentrale, Westdeutsche Landesbank Girozentrale, Landesbank Hessen Thüringen Girozentrale, GWK Bank/De Grenswisselkantoren NV (en moederondernemingen Fortis NV, Fortis Services Nederland NV, Fortis Bank Nederland NV).

([10]) Deutsche VerkehrsBank AG vermeldde in haar antwoord op de mededeling van punten van bezwaar dat zij zou verwijzen naar het volledige antwoord van Reisebank AG op de mededeling van punten van bezwaar aangezien alleen Reisebank AG actief was op de retailmarkt voor valutatermijncontracten (forex), blz. 1 e.v. (dossier, blz. 3692 e.v.).

den op specifieke landen en inzonderheid van het volledige Nederlandse dossier. De partijen betoogden dat dit noodzakelijk was om hun rechten van verdediging veilig te stellen aangezien zij vermoedden dat de Nederlandsche Bank (DNB) een belangrijke rol speelde bij het aanknopen van contacten tussen GWK Bank en Duitse banken. De banken vermoedden dat het Nederlandse dossier documenten bevatte die de betrokkenheid van DNB bewezen.

(28) In antwoord op dit verzoek onderzocht de raadadviseur-auditeur het Nederlandse dossier (zaak COMP/E-1/37.791) en haalde daaruit alle documenten die betrekking hadden op Duitsland en op andere landen. Bij brief van 12 januari 2001 werden die documenten toegezonden aan de adressaten van de mededeling van punten van bezwaar met het oogmerk hen in de gelegenheid te stellen opmerkingen te maken tegen 24 januari 2001.

(29) Alle partijen, met uitzondering van Deutsche Genossenschaftsbank AG, verzochten om een mondelinge hoorzitting en ontvingen een uitnodiging voor een hoorzitting die zou plaatsvinden op 1 en 2 februari 2001. Alle partijen met uitzondering van Deutsche Genossenschaftsbank AG woonden de hoorzitting bij.

(30) Op de hoorzitting werden de aanwezige partijen ervan in kennis gesteld dat zij een kopie van een interne nota van het directoraat-generaal Interne markt zouden ontvangen waarin een korte analyse werd gemaakt van de ongeveer 700 klachten die de diensten van de Commissie (directoraten-generaal Interne markt en Consumentenbescherming) hadden ontvangen van verbruikers uit de Gemeenschap met betrekking tot de bankkosten die werden aangerekend voor verschillende betaalmiddelen en -diensten na de invoering van de euro.

(31) Bij brief van 26 februari 2001 deed de raadadviseur-auditeur de bovengenoemde kopie van de interne nota van het directoraat-generaal Interne markt toekomen aan de partijen en verzocht hen hun opmerkingen betreffende de nota en de hoorzitting kenbaar te maken tegen 14 maart 2001.

(32) De banken die de gelegenheid te baat namen om te reageren op de interne nota, betoogden dat de klachten uitsluitend te wijten waren aan het feit dat de cliënten voor het eerst in staat waren de kosten duidelijk te identificeren aangezien zij niet langer verborgen waren in het verschil tussen de aankoopkoers en de verkoopkoers. Dresdner Bank AG beweerde dat de cliënten ontgoocheld waren aangezien zij verkeerdelijk verwacht hadden dat er helemaal geen kosten zouden zijn.

(33) Op de hoorzitting van 1 en 2 februari 2001 herhaalden de partijen hun verzoek om volledige inzage te krijgen van alle parallelle dossiers voor de onderscheiden landen. Bij brief van 6 augustus 2001 wees de raadadviseur-auditeur die verzoeken af. Verdere verzoeken tot aanvullende toegang tot de overige parallelle, landspecifieke dossiers werden eveneens afgewezen ([11]).

E. **BESCHRIJVING VAN DE GEBEURTENISSEN**

1. **De invoering van de euro**

(34) Op de Europese Raad, bijeengekomen te Madrid op 15 en 16 december 1995, werd een tijdschema goedgekeurd voor de omschakeling naar de euro. De Europese Raad van Madrid bevestigde dat de derde fase van de Economische en Monetaire Unie (hierna „EMU" te noemen) zou aanvangen op 1 januari 1999. Gedurende een overgangsperiode van drie jaar vanaf deze datum zouden de omrekeningskoersen tussen de valuta's van de deelnemende landen onderling en ten aanzien van de euro onherroepelijk zijn vastgesteld ([12]).

(35) Vanaf 1 januari 1999 zou de euro gedurende een overgangsperiode van tien jaar bestaan als een „virtuele" valuta in de landen van de eurozone. De nationale bankbiljetten van elk eurozoneland zouden in omloop blijven en in die periode zouden wisseldiensten voor de aan- en verkoop van eurozonevaluta's nog steeds noodzakelijk zijn. De „omrekening" tussen eurozonevaluta's zou echter uitsluitend geschieden tegen onherroepelijk vastgestelde wisselkoersen.

(36) Uiterlijk op 1 januari 2002 zouden eurobankbiljetten en -munten in omloop worden gebracht naast de nationale biljetten en munten. Uiterlijk zes maanden later zouden de nationale valuta's volledig vervangen zijn door de euro in alle deelnemende lidstaten.

(37) Het gebruik van de omrekeningskoersen werd later bepaald in Verordening (EG) nr. 1103/97 van de Raad van 17 juni 1997 over enkele bepalingen betreffende de invoering van de euro ([13]). Artikel 4, lid 3, van de verordening luidt als volgt: „De omrekeningskoersen worden gebruikt voor omrekening van de euro-eenheid naar de nationale munteenheden en vice versa.".

(38) Voor de invoering van de euro op 1 januari 1999 werd de cliënten in Duitsland bijna uitsluitend via een zoge-

([11]) Zie zaak T-216/01 R en zaak T-219/01 R.

([12]) „Conclusie van het voorzitterschap van de Europese Raad, bijeengekomen te Madrid op 15 en 16 december 1995 inzake het scenario voor de invoering van de gemeenschappelijke munt", http://europa.eu.int/euro/.

([13]) PB L 162 van 19.6.1997, blz. 1.

naamde „spread" ([14]) kosten aangerekend voor het wisselen van vreemde eurozonebankbiljetten en -munten (hierna „het wisselen van eurozonebankbiljetten" te noemen). De onherroepelijke vaststelling van de wisselkoersen per 1 januari 1999 hield in dat de verschillende aankoop- en verkoopkoersen, meer bepaald de „spread" werd afgeschaft als middel om de kosten uit te drukken voor het wisselen van eurozonebankbiljetten.

(39) Bovendien verdween bij het vastleggen van de wisselkoersen van eurozonevaluta's per 1 januari 1999 de kostenfactor „wisselkoersrisico" die voor de invoering van de euro bestond als gevolg van de fluctuerende wisselkoersen tussen de verschillende valuta's.

(40) Hoewel het op de Europese Raad van Madrid in december 1995 goedgekeurde scenario voorzag in het basiskader voor de omschakeling, dienden nog veel praktische bijzonderheden met betrekking tot de technische voorbereiding van de overgang naar de derde fase geregeld te worden. In 1996 ontving de Commissie van verenigingen die valutagebruikers vertegenwoordigen, schriftelijke opmerkingen en verzoeken over verschillende aspecten van de omschakeling. Teneinde een antwoord te geven op de bezorgdheden van die verenigingen en de technische voorbereidingen vooruit te helpen, hield de Commissie op 15 mei 1997 een rondetafelbijeenkomst over de praktische aspecten van de omschakeling naar de euro. De rondetafelbijeenkomst verschafte een forum voor dialoog tussen alle belanghebbenden uit de openbare en de particuliere sector en behandelde twee categorieën belangrijke kwesties: de praktische regelingen voor een vlotte omschakeling naar de euro en valutagebruikers bijstaan bij de aanpassing aan de euro ([15]).

(41) Onder de twee categorieën belangrijke kwesties werd op de rondetafelbijeenkomst een breed gamma EMU-kwesties besproken. Onder meer de kwestie van „De omrekeningskosten in de periode 1999—2001 en tijdens de uiteindelijke omschakeling". De gedachtewisseling over dit onderwerp had voornamelijk betrekking op de omrekening van nationale valuta naar euro (en omgekeerd). Met betrekking tot het wisselen van bankbiljetten van de ene deelnemende lidstaat in bankbiljetten van een andere deelnemende lidstaat gedurende de overgangsperiode betoogden de deelnemers dat daarvoor kosten zouden moeten worden aangerekend omdat „het wisselkoersrisico weliswaar was verdwenen hetgeen de kosten met ongeveer 20 % verminderde maar er andere kosten overbleven".

(42) In aansluiting op de rondetafelbijeenkomst van 15 mei 1997 richtte de Commissie een „Expert group on banking charges for conversion to the euro" (hierna „deskundigengroep" te noemen) op naast een aantal andere werkgroepen. De deskundigengroep — die bestond uit deskundigen van het bankwezen, betalingssystemen, ondernemingen en consumentenorganisaties — kwam (tussen 10 september en 20 november 1997) zes keer bijeen te Brussel en ontving schriftelijke en mondelinge bijdragen van een breed scala bij de markt betrokken verenigingen en instellingen. De groep kreeg bijstand van de Commissie en het Europees Monetair Instituut (hierna „EMI" te noemen).

(43) De deskundigengroep kreeg als opdracht na te gaan of de banken ertoe gerechtigd zouden zijn kosten aan te rekenen voor de omrekening naar de euro, of zij voornemens waren dat te doen, of er nieuwe voorschriften noodzakelijk waren op het niveau van de Gemeenschap en op welke wijze de doorzichtigheid van eventuele omrekeningskosten veilig kon worden gesteld. In zijn verslag van 20 november 1997 ([16]) definieert de deskundigengroep „omrekening" als de activiteit die betrekking heeft op het wisselen van nationale valuta van deelnemende lidstaten in euro. De omrekening is dus een rekenkundige berekening voor het uitdrukken van nationale valutaeenheden in euro-eenheden, en omgekeerd ([17]). In het verslag is uitdrukkelijk gesteld dat het geen betrekking heeft op de kosten voor bancaire diensten ([18]).

(44) De Europese Bankfederatie getuigde voor de deskundigengroep op 24 september 1997. Op die bijeenkomst vroeg de voorzitter van de deskundigengroep of er per land een lijst kon worden opgesteld van specifieke diensten die met de euro verband hielden en hetzij kosteloos dan wel tegen betaling zouden worden verricht. Bij schrijven van 3 oktober 1997 verzocht de Europese Bankfederatie zijn EMU-comité die informatie te verstrekken tegen uiterlijk 10 oktober 1997. De deskundi-

([14]) Voor aan- en verkoop van munten en biljetten ten behoeve van het publiek wordt de „spread" bepaald op basis van een referentiemarktkoers. In de onderhavige zaak worden aan- en verkoopkoers gedefinieerd als de koers die de bank toepast bij aankoop van of verkoop aan een cliënt. Dit betekent dat de aankoopkoers onder de referentiekoers ligt, terwijl de verkoopkoers daarboven ligt. Naargelang een aan- of verkooptransactie wordt uitgevoerd, is de spread ofwel het verschil tussen een referentie- en een aankoopkoers, of het verschil tussen een verkoop- en een referentiekoers. Voor het wisselen van vreemde valuta kan de „spread" (ten opzichte van een referentiekoers) in percentages zijn uitgedrukt.
Bij valutahandel is de „spread" gewoon het verschil tussen een aankoop- en verkoopkoers. Deze spreads kunnen variëren naar gelang de fluctuaties op de markt. Spreads kunnen zo gering zijn dat zij worden uitgedrukt als een honderdste van een procent (0,01 %) van de munteenheid, doorgaans „pip" genaamd.

([15]) Zie „Round table on practical aspects of the changeover to the euro. Summary and conclusions. Brussels, May 15, 1997", http://europa.eu.int/comm/internal_market/en/finances/banks/expert.htm.

([16]) „Report of the Expert group on banking charges for conversion to the euro" ten behoeve van de Europese Commissie, Brussel, 20 november 1997, blz. 2.

([17]) Omrekening is in de zin waarin de term hier wordt gebruikt, voor alle praktische doelstellingen juridisch een onbekende. Dit komt omdat „omrekening" weinig gemeenschappelijk heeft met juridische begrippen als „converteerbaarheid" of „omwisseling van valuta". De nationale valutaeenheid is niet meer dan een beschrijving van de valuta „euro" (zij het in een overgangsfase). Een som geld heeft, weliswaar tijdelijk, juridisch dezelfde identiteit ongeacht of ze is uitgedrukt in een nationale valuta of in euro. De juridisch analoge situatie is die van de eenheden en ondereenheden van een nationale valuta. Aldus is 70 pfennig gelijk aan 0,70 DEM en de wijze waarop het bedrag is geboekt is niet gebaseerd op een geleerd juridisch onderzoek maar eerder ingegeven door technisch gemak. Zie: „Report of the Expert group on banking charges for conversion to the euro", annex A: Legal aspects of charging for conversion.

([18]) Zie paragraaf 4 over de omrekening van het verslag „Report of the Expert group on banking charges for conversion to the euro" aan de Europese Commissie, Brussel, 20 november 1997.

gengroep concludeerde in zijn verslag van 20 november 1997 dat de meeste banken voornemens waren hun cliënten kosten aan te rekenen voor de omwisseling van nationale eurozonebankbiljetten gedurende de overgangsperiode hoewel de kosten lager zouden zijn dan thans het geval was omdat het wisselkoersrisico verdwenen zou zijn. De kosten zouden betrekking hebben op de behandeling, de opslag, de verzekering en de verwerking, het aanhouden van voorraden bankbiljetten en het risico van het aanvaarden van nagemaakte bankbiljetten.

(45) In zijn verslag komt de deskundigengroep onder meer tot de volgende conclusies en aanbevelingen:

— „teneinde „een goede praktijk" met betrekking tot de kosteloze omrekening te bevorderen, is de groep van mening dat de Commissie, met betrekking tot de kosteloze omrekening, een norm voor een „goede praktijk" moet aanbevelen aan de banken […] De norm zou eerder adviserend dan bindend zijn.";

— „Ingeval de banken ertoe gerechtigd worden kosten aan te rekenen voor de omrekening en besluiten dit daadwerkelijk te doen, moet de omrekeningskoers worden gebruikt [dit wil zeggen de onherroepelijk vastgestelde koers ten aanzien van de euro]. De groep beveelt aan dat de toepassing van de omrekeningskoers en eventuele kosten doorzichtig moet zijn en worden opgenomen in de norm voor een „goede praktijk". Om het risico te verminderen dat de verbruikers bestaande kosten wijten aan de invoering van de euro beveelt de groep aan dat de norm waar mogelijk door de banken vóór 1 januari 1999 zou worden toegepast.".

(46) Op 23 april 1998 stelde de Commissie een „aanbeveling betreffende de bankkosten voor de omrekening in euro vast" ([19]). In de aanbeveling wordt een „norm voor een goede praktijk" ingevoerd met betrekking tot de wettelijk vereiste kostenloosheid ([20]) van bepaalde omrekeningsactiviteiten en de kostenloosheid van bepaalde andere omrekeningsactiviteiten, teneinde een vlotte invoering van de euro te vergemakkelijken (artikel 2). De banken worden bijvoorbeeld wettelijk ertoe verplicht inkomende betalingen van de nationale munteenheid kosteloos om te rekenen in de euro-eenheid tijdens de overgangsperiode. De Commissie beveelt aan dat de banken vergelijkbare uitgaande betalingen eveneens kosteloos zouden omrekenen.

(47) De norm voor een goede praktijk omvat niet het kosteloos omwisselen van eurozonebankbiljetten. De aanbeveling beperkt de vrijheid van de banken niet om onafhankelijk kosten aan te rekenen overeenkomstig hun individueel commercieel beleid.

([19]) Aanbeveling 98/286/EG, PB L 130 van 1.5.1998, blz. 22.

([20]) „Omrekening" betekent in de zin van de aanbeveling de verandering van de aanduiding van een geldbedrag van de nationale munteenheid in de euro-eenheid, en omgekeerd, tegen de omrekeningskoers overeenkomstig het bepaalde in Verordening (EG) nr. 1103/97.

(48) De enige „verplichting" die de aanbeveling de banken oplegt met betrekking tot het omwisselen van bankbiljetten en munten van deelnemende lidstaten betreft de doorzichtigheid: „de banken [dienen] duidelijk te vermelden dat de omrekeningskoersen overeenkomstig het bepaalde in Verordening (EG) nr. 1103/97 worden toegepast, en dienen […] naast de omrekeningskoers alle in rekening gebrachte kosten van ongeacht welke aard te specificeren." (artikel 3, lid 1). In de aanbeveling staat tevens dat de banken duidelijke en transparante informatie betreffende deze omrekeningskosten moeten verstrekken door hun cliënten vooraf schriftelijk algemene informatie en achteraf specifieke informatie te verstrekken over de kosten die zij voornemens zijn aan te rekenen of hebben aangerekend (artikel 3, lid 2).

(49) In de aanbeveling is eveneens bepaald dat de banken hun cliënten vóór 1 januari 1999 dienen in te lichten of en in hoeverre zij deze zullen toepassen (artikel 4, lid 2). De banken werd tevens aanbevolen hetzij afzonderlijk of in groep bekendheid te geven aan hun voornemen om de aanbeveling toe te passen (artikel 4, lid 3).

(50) Op 8 december 1998 gaf de Commissie een verslag uit met als titel „Tenuitvoerlegging van de aanbeveling van de Commissie betreffende de bankkosten voor de omrekening in euro" ([21]). In het verslag wordt toelichting gegeven bij de informatie die de Commissie ontvangen had van Europese bankverenigingen over het voornemen van hun aangesloten leden met betrekking tot de toepassing van de aanbeveling. In juli 1998 had de Commissie vier bankverenigingen (de Europese Bankfederatie, de Europese Spaarbankenvereniging, de Europese Vereniging van Coöperatieve banken en de European Mortgage Federation) gevraagd tegen 1 november 1998 verslag uit te brengen over de vraag of en in hoeverre hun aangesloten leden voornemens waren de aanbeveling toe te passen. De beoordeling en de conclusie van elke vereniging is bekendgemaakt in de bijlage bij het verslag.

(51) Wat Duitsland betreft staat in het verslag onder meer het volgende te lezen:

„Naleving van de aanbeveling in elk van de deelnemende lidstaten

De Zentraler Kreditausschuss (ZKA), die het hele kredietwezen in Duitsland vertegenwoordigt, heeft besloten de bepalingen van de aanbeveling in acht te nemen. De Bundesverband deutscher Banken is van mening dat al zijn leden voornemens zijn de aanbeveling ten uitvoer te leggen. Dit is ook het geval voor de banken die in Duitsland bij de EACB en ESBG zijn aangesloten.

(…)

([21]) Dit document is openbaar gemaakt op het internet op http://europa.eu.int/comm/dgs/internal_market/ (inclusief bijlagen).

Informatie voor klanten ...

In Duitsland, waar de banken een groot aantal publicaties over de invoering van de euro hebben uitgegeven, zullen de bij de EBF aangesloten banken de inhoud van de aanbeveling in brieven of brochures uiteenzetten.".

2. **De achtergrond in Duitsland**

(52) Tijdens de op 1 en 2 februari 2001 gehouden hoorzitting werd een algemene presentatie van de juridische en economische achtergrond gegeven. Volgens deze presentatie en de Westdeutsche Landesbank, vond vóór oktober 1997 een reeks bijeenkomsten plaats tussen commerciële banken en de Bundesbank.

(53) Op 8 juli 1997 vond een bijeenkomst plaats tussen verschillende commerciële banken en de Bundesbank te Frankfort waarop de gevolgen van de invoering van de euro voor de aankoop en verkoop van buitenlandse bankbiljetten en munten werden besproken ([22]).

(54) In aansluiting op die bijeenkomst deed de Bundesbank de commerciële banken op 22 juli 1997 een vragenlijst ([23]) toekomen betreffende de aankoop en verkoop van bankbiljetten op de respectieve markten van het op particulieren gerichte bedrijf (retail) en het interbancaire bedrijf (wholesale). In de vragenlijst werd naar gegevens gevraagd over de volumes omgewisselde bankbiljetten, de transparantie van de kosten tijdens de overgangsfase, de gevolgen voor de op particulieren gerichte activiteiten indien de Bundesbank een gratis dienstverlening zou aanbieden aan het publiek en de gevolgen voor de interbancaire activiteiten indien de Bundesbank een gratis bankbiljettenrepatriëringsservice zou aanbieden aan de commerciële banken. Het antwoord van elke bank moest door de Bundesbank op vertrouwelijke wijze worden behandeld.

(55) Als gevolg van de bijeenkomst van 8 juli 1997 en van de vragenlijst van de Bundesbank van 22 juli 1997, deden Commerzbank AG, Deutsche VerkehrsBank AG, Reisebank AG en Westdeutsche Landesbank op 25 juli 1997 een schrijven toekomen aan de Bundesbank waarin zij betoogden dat de spread (aankoop- en verkoopkoersen voor eurozonevaluta's) behouden diende te worden. Als reden hiertoe gaven zij aan dat de noodzakelijke informatietechnologiewijzigingen (IT) niet tijdig konden worden ingevoerd en dat elke aanpassing aanleiding zou geven tot bijkomende kosten hetgeen zou leiden tot hogere kosten voor de cliënten ([24]):

„(…) De centrale banken van de deelnemende landen zijn, na het vaststellen van de wisselkoersen, ertoe verplicht eurozonevaluta's gratis om te wisselen. Van de zijde van de Bundesbank en de regionale Landeszentralbanken is er evenwel geen belangstelling voor een overname van de activiteiten van de banken met betrekking tot particuliere cliënten aangezien daartoe een nieuwe infrastructuur zou moeten worden opgebouwd.

De bedoelde verplichting van de centrale bank om kosteloos eurozonevaluta's te kopen zou onvermijdelijk een stormloop van de consumenten naar de Landeszentralbanken teweegbrengen aangezien de commerciële banken, wegens de kosten, zouden weigeren valuta's te kopen zonder spread.

De omzet die de Duitse bankfilialen halen met betrekking tot valutatermijncontracten, bedraagt 16 miljard DEM. De omzet van de DEM-clearing met buitenlandse correspondentenbanken moet bij dit cijfer worden opgeteld. Het volume van de aankopen van cliënten en de repatriëringsvolumes zullen worden geraamd op grond van een afzonderlijke vragenlijst van de Bundesbank.

De praktische tenuitvoerlegging van de noodzakelijke maatregelen werd besproken tussen de ondertekenaars die zeer actief zijn in het wisselbedrijf.

De kwestie van het aanrekenen van kosten in de plaats van de huidige spread (verkoop-/aankoopkoersen) werd als zeer problematisch gezien.

Als besluit van de gedachtewisseling verwierpen alle deelnemers in beginsel een wijziging aangezien de kosten voor de IT-aanpassing het omwisselen van bankbiljetten duurder zouden maken en het publiek de hogere kosten niet zou appreciëren. De burgers zouden niet begrijpen dat er bij de vaststelling van de wisselkoersen kosten zouden worden ingevoerd, aangezien de wisselkoersen immers vast zijn en de centrale banken tegen een vaste koers aankopen.

Er dient tevens te worden opgemerkt dat de IT-aanpassingen niet in dit korte tijdsbestek zouden kunnen worden doorgevoerd.

Uit een onderzoek bij onze partners op het gebied van de euroactiviteiten is gebleken dat de buitenlandse banken eveneens aandrongen op het behoud van de spread.

([22]) Antwoord van de Westdeutsche Landesbank op de mededeling van punten van bezwaar, blz. 16 (dossier, blz. 3985).

([23]) Antwoord van de Westdeutsche Landesbank op de mededeling van punten van bezwaar, blz. 16 (dossier, blz. 3985).

([24]) „Auswirkungen der EWWU auf das Sortengeschäft", brief van Interessengemeinschaft Sortenhandel c/o […]* (Deutsche Verkehrs-Bank AG) aan […]* (Landeszentralbank Hessen) van 25 juli 1997, ondertekend door Commerzbank AG, Deutsche VerkehrsBank AG, Reisebank AG en Westdeutsche Landesbank, waarvan een kopie werd gestuurd aan Deutsche Bundesbank, Bundesverband deutscher Banken, Bundesverband der Deutschen Volksbanken und Raiffeisenbanken en Deutscher Sparkassen und Giroverband (dossier, blz. 2965 e.v.).

Een scheiding tussen enerzijds een forfaitair bedrag plus een provisie in de op particulieren gerichte activiteiten en anderzijds het behoud van de marges voor de interbancaire activiteiten zou mogelijk zijn voor banken met bijkantoren aangezien zij hun bijkantoren rechtstreeks kunnen beïnvloeden. In de sector van de Sparkassen (spaarbanken) en Genossenschaftsbanken (coöperatieve banken) kan een dergelijke aanpak moeilijk tot uitvoering worden gebracht aangezien de onafhankelijke Sparkassen en Genossenschaftsbanken nauwelijks zouden aanvaarden dat zij hun cliënten vaste tarieven plus een provisie zouden moeten aanrekenen terwijl zij zelf met hun centrale instellingen aankoop-/verkoopkoersen zouden moeten toepassen.

Om de bovengenoemde redenen pleiten de ondertekenaars, als specialisten in het valutawisselbedrijf, voor het behoud van de verkoop- en aankoopkoersen en voor de handhaving van bekende procedures, zodoende kunnen moeilijkheden kort vóór de invoering van de euro worden vermeden.".

(56) In juli en augustus 1997 antwoordden de commerciële banken op de bovengenoemde vragenlijst van de Bundesbank (overweging 54) ([25]).

(57) In aansluiting op de informele Ecofin-Raad die op 12 en 13 september 1997 te Luxemburg werd gehouden, vond op 15 september 1997 te Frankfort een bijeenkomst plaats tussen commerciële banken en de Bundesbank. Op de bijeenkomst werd nogmaals verduidelijkt dat het aanrekenen van kosten via een spread (aankoop- en verkoopkoersen) na 1 januari 1999 niet langer mogelijk zou zijn. De kosten zouden afzonderlijk moeten worden aangegeven:

„De kwestie van de kosten, inzonderheid de wisselkosten, werd eveneens behandeld. Op 1 september 1997 deden de Landeszentralbanken een schriftelijke vragenlijst toekomen teneinde na te gaan of de commerciële banken een vergoeding zouden invoeren voor het omwisselen van nationale eurozonebankbiljetten dan wel een spread tussen twee wisselkoersen zouden toepassen. In dit verband stelde de Bundesbank dat het aanrekenen van wisselkosten, door middel van een spread, niet mogelijk zou zijn. Een vergoeding zou de enig mogelijke oplossing zijn.".

3. **Relevante feiten**

(58) In april 1997 werd GWK Bank, dat 68 wisselkantoren (33 in grote spoorwegstations en 25 bij grensovergangen) telt, betrokken bij de prijsstelling die in Duitsland tot uitvoering zou worden gebracht voor de aankoop en verkoop van eurozonebankbiljetten ingevolge de verdwijning van de „spread" op 1 januari 1999.

(59) GWK Bank trad in contact met een soortgelijke instelling in Duitsland, meer bepaald Reisebank AG (dat 59 wisselkantoren telt in grote spoorwegstations en bij grensovergangen), om Reisebank aanvankelijk erop te attenderen dat de Deutsche Bundesbank misschien haar netwerk van ongeveer 200 filialen zou gebruiken om van het publiek kosteloos eurozonebankbiljetten te kopen gedurende de overgangsperiode (1 januari 1999 tot 31 december 2001) ingevolge de toepassing van artikel 52 van de statuten van het Europees stelsel van centrale banken (hierna „ESCB-statuten" te noemen). Dit zou niet alleen een bedreiging inhouden voor Reisebank AG maar ook voor de voornaamste activiteiten van GWK Bank, meer bepaald de aan- en verkoop van DEM.

(60) GWK Bank drong bij Reisebank AG erop aan om met andere Duitse banken besprekingen aan te knopen om in eerste instantie te trachten te garanderen dat de Deutsche Bundesbank de verbruikers geen kosteloze dienst zou verlenen via haar netwerk van 200 filialen.

(61) Die gedachtewisselingen en contacten leidden tot een bijeenkomst bij Deutsche VerkehrsBank AG (Frankfort) op 15 oktober 1997 waarop een prijsafspraak werd gemaakt tussen verschillende Duitse banken.

(62) De materiële bewijzen van de inbreuk zijn te vinden in de notulen van de bijeenkomsten en de verslagen van telefoongesprekken welke werden gevonden tijdens de verificaties van 20 en 21 oktober 1999 in de lokalen van GWK Bank in Nederland (Diemen).

3.1. *Bijeenkomst tussen GWK Bank en Reisebank AG van 29 april 1997*

(63) Op 29 april 1997 vond in Frankfort een bijeenkomst plaats tussen GWK Bank en Reisebank AG ([26]). Volgens het gespreksverslag van deze bijeenkomst was GWK Bank verbaasd over het gebrek aan informatie van Reisebank AG met betrekking tot de wijzigingen welke konden worden verwacht op de markt voor het omwisselen van eurozonebankbiljetten na 1 januari 1999. Reisebank AG leefde in de veronderstelling dat de koersmarges en de provisiestructuur voor het omwisselen van eurozonebankbiljetten gehandhaafd zouden worden tot de invoering van de chartale euro in 2002:

„Gespreksverslag van 29 april 1997 met de Deutsche Reisebank ([27]) inzake de europroblematiek in Frankfurt (dd. 2 mei 1997).

(…)

([25]) Antwoord van Westdeutsche Landesbank op de mededeling van punten van bezwaar, blz. 17 (dossier, blz. 3986).

([26]) „Gespreksverslag van 29 april 1997 met de Deutsche Reisebank inzake de europroblematiek in Frankfurt"; aanwezig: de heer […]* (Reisebank AG), de heer […]* (Reisebank AG), de heer […]* (Reisebank AG), de heer […]* (GWK), de heer […]* (GWK); cc: […]* (GWK), […]* (GWK) en […]* (GWK); memo nr. AS/HB/Orig97/061 van 2 mei 1997 (dossier, blz. 2939 e.v.).

([27]) In de bij GWK gevonden documenten wordt Reisebank AG bijna steevast Deutsche Reisebank genoemd.

Het gesprek kenmerkte zich door verbazing. De verbazing van GWK over de informatieachterstand van de Deutsche Reisebank en de verbazing van de Deutsche Reisebank over de standpunten van de Deutsche Bundesbank en de overige (kortetermijn)europroblemen.".

Veronderstellingen Deutsche Reisebank

De heren van de Deutsche Reisebank waren naar hun zeggen voorbereid op de euro. Het ontwikkelen van het product kaartverkoop, het openen van wisselkantoren aan de oostgrens van Duitsland en het vergroten van het marktaandeel in de wisselmarkt zou genoeg compenserende baten opleveren om de toekomst met vertrouwen tegemoet te zien. In dit scenario gaat de Deutsche Reisebank er echter van uit dat het europrobleem zich pas in het jaar 2002 voordoet. Deutsche Reisebank gaat ervan uit dat in de periode 1 januari 1999 tot en met 1 juli 2002 (of reeds vanaf mei 1998) geen veranderingen in de chartale wisselmarkt zullen plaatsvinden, namelijk:

1. de huidige margestructuur blijft in stand;

2. de huidige provisiestructuur blijft in stand;

3. het huidige net aan wissellocaties blijft onveranderd.

(64) De informatie die op de bijeenkomst door GWK Bank werd verstrekt, verbaasde en verontrustte Reisebank AG. De voornaamste te berde gebrachte punten betroffen hetgeen volgt:

— de wisselmarges zouden verdwijnen in 1999 en worden vervangen door een zichtbare kostenaanrekening;

— de nationale centrale banken oefenen onder invloed van het EMI druk uit op de commerciële banken om de bankkosten vanaf 1 januari 1999 te verminderen;

— DNB had besloten dat de tenuitvoerlegging van artikel 52 ten aanzien van de Nederlandse commerciële banken een kosteloze repatriëring van vreemde eurozonebankbiljetten naar hun land van herkomst zou inhouden. Andere nationale centrale banken overwogen een kosteloze omwisselingservice ten behoeve van het grote publiek;

— geruchten deden de ronde dat Duitse commerciële banken ertoe bereid waren vanaf 1 januari 1999 een kosteloze service voor het omwisselen van eurozonebankbiljetten aan te bieden.

(65) Wat de bovenstaande punten betreft, luiden de notulen als volgt:

„De informatieoverdracht van GWK

Na de meldingen van onze informatie was er sprake van ongeloof en enige schrik.

Wij deelden mede:

1. dat naar alle waarschijnlijkheid de margestructuur reeds in 1999 zal komen te vervallen en dat daarmee een druk op de baten zal ontstaan. In Nederland gaan de banken uit van het feit dat de marge nul zal zijn en dat deze vervangen dient te worden door een (zichtbare) provisie. De publieke opinie kan zich derhalve gemakkelijk keren tegen deze hogere provisie;

2. dat de centrale bank van Nederland getracht heeft (en naar zeggen van de heer […]* nog steeds tracht) de banken te bewegen een zeer gereduceerde vergoeding te vragen voor het wisselen van chartale eurovaluta en dat slechts op aandringen van banken (aan de hand van door GWK verstrekte informatie) enige verbetering in het standpunt van DNB is waar te nemen. Hieruit valt te concluderen dat andere centrale banken (onder invloed van het EMI) dezelfde druk uitoefenen op de commerciële banken;

3. dat deze (politieke) druk tezamen met artikel 52 reden was voor een EMI-brede enquête onder de commerciële groot-banken, waarvan (door de specialisatie) GWK één van de geënquêteerde niet-groot-banken was;

4. dat DNB het artikel 52 in een zeer enge manier wenst uit te leggen, namelijk dat de Europese centrale banken slechts verplicht zijn kosteloos zorg te dragen voor de repatriëring van overtollige eurogebiedvaluta naar het betreffende euroland en dat zij de huidige infrastructuur van de (retail)wisselbranche gedurende deze tijd niet wenst te wijzigen;

5. dat DNB dit standpunt heeft ingenomen na kennis te hebben genomen van de te verwachten problemen (welke in belangrijke mate door GWK geleverd zijn);

6. dat GWK en de groot-banken onderzoeken of het mogelijk is de huidige vergoedingsstructuur met een koersmarge en een provisie reeds voor het begin van het jaar 1999 om te zetten in een vergoeding met alleen een provisie, zodat niet tezamen met het eurointroductie-mediageweld de provisie omhoog geschroefd behoeft te worden;

7. dat met name de Deutsche Bundesbank en de centrale banken van Frankrijk en Italië hebben aangedrongen op een ruime uitleg van het artikel 52, zodat het publiek gratis bediend kan worden;

8. dat geruchten (informatie van de heer […]*), over de bereidheid van Duitse commerciële banken om het publiek gratis chartale wisseltransacties aan te bieden, bestaan;

9. dat daarmee in te zetten veranderingen, welke de Deutsche Reisebank voor ogen heeft, waarschijnlijk niet uitgevoerd kunnen worden.".

(66) Volgens de notulen van de bijeenkomst hechtte Reisebank AG geen geloof aan de informatie van GWK. De bank besloot contact op te nemen met de Bundesbank en de commerciële banken teneinde de aandacht te vestigen op de kwesties welke betrekking hebben op het omwisselen van eurozonebankbiljetten na 1 januari 1999:

„Reactie van de Deutsche Reisebank

Het ongeloof over de komende dreiging was duidelijk zichtbaar. Mede door onze aanwezigheid en onze stelligheid over de uitgebrachte informatie sloeg dit ongeloof om in verontwaardiging.

De EMI-enquête was voor de Deutsche Reisebank volstrekt onbekend. Wij hebben derhalve een exemplaar afgegeven.

Vervolgstappen

De Deutsche Reisebank zal contact opnemen met de Bundesbank en andere bancaire instellingen om ook in Duitsland het chartale wissel (euro-)probleem de aandacht te geven die het nodig heeft. Wij hebben afgesproken elkaar op de hoogte te houden van de ontwikkelingen.".

(67) In de notulen van de bijeenkomst wordt de aandacht gevestigd op de vergelijkbaarheid van de bedrijfsstructuur van GWK Bank en Reisebank AG en op de overlappingen in het productenpakket. Beide banken rekenden voor het omwisselen van contanten ongeveer 3,5 % van de transactiewaarde aan:

„Overige informatie

De Deutsche Reisebank heeft ongeveer 60 vestigingen (met name op de spoorwegstations) en ongeveer 300 medewerkers.

Er is een duidelijke overlap in het productenpakket, te weten:

wisselproduct — geldautomaten — Western Union — kaartverkoop in opbouw.

Op het hoofdkantoor werken ongeveer 50 mensen. Bij de moedermaatschappij van de Deutsche Reisebank zijn de taken van automatisering en centrale kas uitbesteed.

Van de huidige baten zijn ongeveer 80 % wisselbaten en de totale baten zullen, na introductie van de euro, met ongeveer 40 % dalen (niet duidelijk is of men de grote of de kleine euro hierbij in gedachten heeft). De gevraagde marge en provisie is evenals bij GWK rond de 3,5 %.".

(68) In zijn antwoord op de mededeling van punten van bezwaar geeft Reisebank AG ([28]) toe dat hij niet bekend was met de belangrijke wijzigingen op het gebied van valutatermijncontracten voor eurozonevaluta's tijdens de overgangsperiode, meer bepaald dat moest worden afgezien van verkoop- en aankoopkoersen voor het omwisselen van eurozonevaluta's.

3.2. *Contact tussen GWK Bank en Reisebank AG van 5 mei 1997*

(69) Een week na de bijeenkomst van 29 april 1997 zond GWK Bank bij faxbericht van 5 mei 1997 twee documenten toe aan Reisebank AG ([29]).

(70) Het eerste document betrof een kopie van de ingevulde vragenlijst aan commerciële banken en wisselkantoren die aan de NCB was voorgelegd ([30]). Het was de EMI-vragenlijst inzake de tenuitvoerlegging van artikel 52 van de ESCB-statuten (omwisselen tegen pariwaarde van eurozonebankbiljetten tussen 1999 en 2002). In de door het EMI toegezonden vragenlijst werd de nationale centrale banken informatie gevraagd over het jaarlijks volume van de activiteiten inzake het omwisselen van bankbiljetten, middelen om bankbiljetten te repatriëren, aankoop en verkoopvolumes van eurozonevaluta's, seizoensgebonden schommelingen, bestaande spreads en provisies, en de uitsplitsing van de kosten. De nationale centrale banken deden op grond van door ieder van hen te kiezen selectiecriteria de EMI-vragenlijst toekomen aan een steekproef van nationale banken en wisselkantoren.

(71) De vragenlijst bevatte een rubriek die als volgt luidde: „Indien u dit wenst kunt u op afzonderlijke bladen papier opmerkingen en suggesties maken inzake het wisselen van bankbiljetten uit de eurozone" [vertaling]. Teneinde de totale inkomsten na 1 januari 1999 te handhaven stelt GWK Bank voor het omwisselen van alle eurozonevaluta's één behandelingsvergoeding van 3,8 % voor:

„De totale inkomsten uit een normale wisseltransactie voor een eurozonevaluta bedragen ongeveer 3,8 %. Teneinde de dienstverlening inzake het wisselen van

([28]) Antwoord van Reisebank AG op de mededeling van punten van bezwaar, blz. 21 e.v. (dossier, blz. 3715 e.v.).

([29]) Faxbericht van 5 mei 1997 van […]* i.o.v. […]* (GWK) aan […]* (Reisebank AG), fax nr. 97.066 (dossier, blz. 2942 e.v.). Beide documenten werden gevonden tijdens de verificatie bij GWK.

([30]) „Questionnaire to Commercial Banks and Bureaux de Change" van 13 januari 1997, AS/NvdN/HB/Orig97/002 (dossier, blz. 2943 e.v.).

in omloop zijnde eurozonevaluta's te behouden ten behoeve van het publiek, is een compenserende provisie noodzakelijk.

Inkomsten uit een normale wisseltransactie voor eurozonevaluta

(350 NLG × 3,8 %) = 13,30 NLG

Totale kosten van een normale wisseltransactie voor eurozonevaluta = 11,60 NLG.

De kosten voor onze instelling zullen niet afnemen na 1 januari 1999 en vanuit het euro-oogpunt is het niet haalbaar om verschillende provisies per eurozonevaluta te handhaven. Derhalve stellen wij een behandelingsvergoeding van 3,8 % voor voor een normale wisseltransactie (zonder korting) met betrekking tot eurozonevaluta's. Een lager percentage dan 3,8 % is te laag inzonderheid voor eurozonevaluta's met een relatief lage omzet (andere eurozonevaluta dan DEM, BEF en FRF). De lage omzet leidt tot een hoger renteverlies en tot relatief hogere back-office-uitgaven.

De centrale bank van Nederland heeft van ons uitvoerige aanvullende opmerkingen ontvangen bij de vragenlijst.

Indien u een kopie van onze opmerkingen wenst te ontvangen, dient u daartoe contact op te nemen met DNB." [vertaling].

(72) Het tweede door GWK Bank aan Reisebank AG toegezonden document bevat uitvoerige bijkomende opmerkingen van GWK Bank bij de vragenlijst die is genoemd in het bovenstaande antwoord op de EMI-vragenlijst. In dit document wordt uiteengezet dat er een hogere provisie van 3,8 % noodzakelijk is om de totale wisselinkomsten te handhaven op 2,4 % voor alle eurozonevaluta's en rekening te houden met een verlies aan inkomsten uit de koersmarge na 1 januari 1999 alsook met kortingen voor speciale categorieën en cliënten ([31]):

„Wisseltransacties ten behoeve van de particuliere cliënt

(…)

Het inkomen als percentage van de omzet (2,5 %) is lager dan de wisselkoersmarges in de lijst van wisselkoersen voor bankbiljetten en de provisietarieven laten vermoeden.

Marge volgens wisselkoerslijst	2,88 % ([1])
Provisie	1,00 %
Totale inkomsten	3,88 %

([1]) Gemiddelde marge, gewogen voor aankoop- en verkoopomzet.

(…)

Een aanvaardbaar provisietarief na 1 januari 1999

Uit sociaal oogpunt is het wenselijk dat de aan het publiek verleende dienst inzake het wisselen van in omloop zijnde eurozonevaluta's op het huidige niveau gehandhaafd blijft gedurende de periode van 1 januari 1999 tot 1 juli 2002. Dientengevolge moet een hogere provisie worden aangerekend om het verlies van de marge te compenseren. Voor GWK volstaat een provisie van 3,8 % over een gewone wisseltransactie. Kortingen voor speciale categorieën en cliënten die grote transacties (inclusief het innen van coupons, zie tevens blz. 2) verrichten, garanderen een totaal wisseltransactie-inkomen van 2,4 % (3,8 % — 1,38 %) over de gehele EU-valutaomzet. De 3,8 % resulteert in een tarief voor de consument dat vergelijkbaar is met het tarief voor een normale, gemiddelde wisseltransactie in eurozonevaluta's (wisselkoersmarge voor bankbiljetten plus provisie), zoals hieronder is uiteengezet (bijlage 2 bevat een uitvoerige lijst met cijfergegevens).

([31]) „Supplementary comments to the questionnaire of 21 November 1996 regarding the euro, as drawn up by the European Monetary Institute (EMI)" van 13 januari 1997, NvdN//Orig97/007 (dossier, blz. 2954 e.v.).

	Marge ([1]) bankbiljetten als een % van wisselkoersomzet	Huidige wisselkoers voor een transactie van 350 NLG	Huidige provisie voor een transactie van 350 NLG	Totale aan de cliënt aangerekende kosten voor een transactie van 350 NLG
EU-valuta	2,8 %	9,79 NLG	3,50 NLG	13,29 NLG
Alle valuta's	2,88 %	10,08 NLG	3,50 NLG	13,58 NLG
EU-valuta wisseltransactie met een provisie van 3,8 %				13,30 NLG

([1]) De hier genoemde marge is de gemiddelde marge voor bankbiljetten van de respectieve valutacollectie (zie bijlage 2) gewogen voor de aankoop- en verkoopomzet.

Een percentage van minder dan 3,8 is te laag inzonderheid voor eurozonevaluta's met een relatief lage omzet (andere eurozonevaluta's dan DEM, BEF en FRF). Een lagere omzet leidt tot hogere renteverliezen en relatief meer back-office-uitgaven (tellen, opslag, vervoer en transactiekosten, enz.). Uit euro-oogpunt is het niet haalbaar verschillende provisies per eurozonevaluta te handhaven." [vertaling].

(73) GWK Bank ([32]) en Reisebank AG bevestigen dat GWK Bank de bovengenoemde documenten deed toekomen. Volgens hen betrof het voorstel voor een provisie van 3,8 % eerder een verklaring in antwoord op de EMI-vragenlijst. Zelfs het EMI maakte de resultaten van de bevraging bekend.

(74) De Commissie merkt op dat noch de EMI-vragenlijst, noch de door het EMI bekendgemaakte resultaten van de bevraging betrekking hadden op bankkosten voor het omwisselen van eurozonebankbiljetten. Het EMI stelde een vragenlijst op die een verzoek om informatie bevatte over het jaarlijkse volume van de activiteiten op het gebied van het omwisselen van bankbiljetten, de middelen om bankbiljetten te repatriëren, de aankoop- en verkoopvolumes van eurozonevaluta's, de seizoensgebonden schommelingen, de bestaande spreads en provisies en de uitsplitsing van de kosten. De doelstelling was informatie te verzamelen betreffende de tenuitvoerlegging van artikel 52 van de ESCB-statuten ten aanzien van commerciële banken (meer bepaald de kosteloze repatriëring van vreemde eurozonebankbiljetten van de banken naar het land van herkomst).

(75) Het EMI stelde een van 23 april 1997 daterend verslag op met als titel „Exchange at par value of euro area banknotes: assessment of the results of the questionnaire to commercial banks". Het verslag was gebaseerd op de antwoorden op de vragenlijst die de nationale centrale banken hadden ontvangen van banken en wisselkantoren en gaf de situatie weer in 1996. De vragenlijst van het EMI bestreek 14 lidstaten en er werden reacties ontvangen van ongeveer 150 commerciële banken en 40 wisselkantoren. Het acht bladzijden tellende verslag van het EMI bevat de samengebrachte gegevens maar bespreekt niet de bankkosten voor het omwisselen van eurozonevaluta's. Het verslag werd niet gepubliceerd, maar de raad van het EMI stemde erin toe de beoordeling van de resultaten mede te delen aan de Europese bankfederatie en de Europese vereniging van spaarbanken ([33]).

([32]) Antwoord van de Fortisgroep op de mededeling van punten van bezwaar, blz. 13 (dossier, blz. 4285).

3.3. *Bijeenkomst tussen Reisebank AG, Deutsche VerkehrsBank AG, GWK Bank en Landeszentralbank Hessen van 11 augustus 1997*

(76) Op 11 augustus 1997 vond te Frankfort een bijeenkomst plaats tussen Reisebank AG, Deutsche Verkehrs-Bank AG, Landeszentralbank Hessen en GWK Bank ([34]). De bijeenkomst moest duidelijkheid brengen met betrekking tot het omwisselen van eurozonebiljetten en -munten tijdens de overgangsperiode:

„Gespreksverslag Reisebank, Landeszentralbank, Deutsche VerkehrsBank/GWK van 11 augustus 1997 te hoofdkantoor Reisebank AG te Frankfurt, Duitsland

([33]) E-mail van 5 mei 1999 van de ECB aan directoraat-generaal Concurrentie met betrekking tot een verzoek om een kopie van het verslag inzake „Exchange at par value of euro area banknotes: assessment of the results of the questionnaire to commercial banks".

([34]) „Gespreksverslag Reisebank/Landeszentralbank/Deutsche Verkehrs-Bank/GWK van 11 augustus 1997 te hoofdkantoor Reisebank AG te Frankfurt, Duitsland"; aanwezig: […]* (Reisebank AG), […]* (Reisebank AG), […]* (Reisebank AG), […]* (Deutsche Verkehrs-Bank AG), […]* (Landeszentralbank); cc: leden van de raad van bestuur, […]*, […]*; memo nr. AS/HB/Orig97/130 (dossier, blz. 2967 e.v.).

Aanwezig:	de heer […]*	Reisebank AG
	de heer […]*	Reisebank AG
	de heer […]*	Reisebank AG (jurist)
	de heer […]*	Deutsche VerkehrsBank AG
	de heer […]*	Landeszentralbank in Hessen
	de heer […]*	GWK
	de heer […]*	GWK
	de heer […]*	GWK

Opening

De heer […]* heet eenieder welkom. Hij onderschrijft het feit dat er nog veel onduidelijkheden zijn inzake de wisselmarkt gedurende de periode van 1 januari 1999 tot en met 1 juli 2002 en dat deze vergadering onder andere bedoeld is om meer duidelijkheid te krijgen. Na zijn korte openingswoord geeft hij het woord aan de heer […]*, die optreedt als eurodeskundige van de Reisebank.".

(77) De raadsman van Reisebank AG maakte duidelijk dat commerciële banken tijdens de overgangsperiode kosten zouden mogen aanrekenen voor het omwisselen van eurozonevaluta's maar dat de wisselkoersmarge (aankoop- en verkoopkoersen) per 1 januari 1999 zou verdwijnen:

„[De heer …]*

Naar de mening van de heer […]* heeft de meerderheid van de leden van de EMI de volgende twee standpunten:

1. Commerciële banken mogen kosten in rekening brengen bij de cliënt voor het afhandelen van wisseltransacties in eurogebiedvaluta.

2. Omwisseling van chartale eurogebiedvaluta naar de euro gedurende de eerste helft van het jaar 2002 zal voor de cliënt kosteloos dienen te geschieden.

Ad 1

De commerciële banken zullen een vergoeding kunnen vragen voor het afhandelen van wisseltransacties. De vorm van deze vergoeding zal door de EMI niet vastgelegd worden. De vergoeding kan in de vorm van een vaste provisie, een procentuele provisie of zelfs de huidige koersmarge, die kan verschillen per valuta (combinaties zijn ook mogelijk). De heer […]* wees de heer […]* erop dat na 1 januari 1999 het wisselen van eurogebiedvaluta feitelijk gaat om het wisselen van een en dezelfde valuta, maar met verschillende verschijningsvormen en dat derhalve prijsdifferentiatie tussen de eurogebiedvaluta niet erg voor de hand ligt. Naar de mening van de heer […]* is prijsdifferentiatie alleen mogelijk indien er sprake is van verschillende kostprijzen. Aantoonbare, significante verschillen in kostprijs tussen de verschillende eurogebiedvaluta zijn er niet en derhalve is instandhouding van de huidige koersmargestructuur niet waarschijnlijk.

(…)

Ad 2

Indien het wisselen van eurogebiedvaluta naar euro gedurende de periode van 1 januari tot en met 1 juli 2002 gratis zal plaatsvinden, betekent dit dat vanaf 1 januari 2002 de baten uit het wisselen van vreemde eurogebiedvaluta voor GWK zullen verdwijnen. Tot dusver hielden wij alleen rekening met het gratis omwisselen van chartale guldens in euro.".

(78) Op de bijeenkomst zette de Landeszentralbank Hessen uiteen dat de Bundesbank volgens artikel 52 van de ESCB-statuten ertoe verplicht was gratis vreemde eurozonebiljetten en -munten te kopen van de banken en het publiek. De Bundesbank had een onderzoek verricht bij verschillende banken om het te verwachten aantal transacties vast te stellen (overweging 54):

„Landeszentralbank

De Bundesbank wil het artikel 52 als volgt uit gaan leggen:

De centrale bank heeft de verplichting vreemde eurogebiedvaluta kosteloos (a pari wordt dus als kosteloos gelezen (net als door DNB) aan te kopen van banken en van het publiek).

Ter bediening van het publiek zal zij op de nu 180 (aantal zal verminderen) vestigingen (Landeszentralbanken) aanpassingen aanbrengen (investeringen doen) zodat de dienstverlening daadwerkelijk kan plaatsvinden. Om te bepalen hoeveel transacties de Bundesbank te wachten staan heeft de Bundesbank momenteel een onderzoek ingesteld bij verschillende banken. De heer […]* liet weten dat de Bundesbank niet blij is met de artikel 52-verplichting.".

(79) De melding dat de Bundesbank en de Landeszentralbanken het publiek op brede basis een kosteloze dienst zouden aanbieden, veroorzaakte paniek bij GWK Bank. De bank drong bij Reisebank AG erop aan om met andere Duitse banken een consensus te bereiken over de noodzaak kosten aan te rekenen om winstderving uit het omwisselen van eurozonevaluta's gedurende de overgangsperiode te vermijden:

„Vervolgstappen

Nadat de heren […]* en […]* vertrokken waren, wezen wij de Deutsche VerkehrsBank en de Reisebank op hun taak zo snel mogelijk juiste informatie te vergaren omtrent de Duitse wisselmarkt om de Bundes-

bank, maar zeker ook andere banken, te wijzen op de mogelijke batenderving die het gevolg zal zijn van eventuele gratis wisseldienstverlening. Indien, voordat definitieve besluitvorming door de Bundesbank plaatsvindt, een consensus gevonden kan worden tussen de commerciële banken omtrent de noodzaak tot het vragen van een vergoeding en de Bundesbank gewezen kan worden op de onmogelijke taak die haar te wachten staat, is het mogelijk de bedreiging voor de Reisebank te keren. De heer […]* reageerde hierop met de woorden: dat is een probleem in Duitsland omdat er tussen de verschillende banken absoluut geen consensus bestaat of te verwachten is. Het lijkt erop dat de heer […]* geen pogingen zal ondernemen om toch tot consensus te komen.".

(80) GWK Bank was ervoor bevreesd dat indien de Bundesbank op brede basis een kosteloze dienst zou aanbieden, de Duitse commerciële banken haar daarin zouden volgen met lage of helemaal geen kosten. Er bestond een risico dat de markt voor het omwisselen van eurozonebankbiljetten zou verschuiven van Nederland naar Duitsland. Er zou druk worden uitgeoefend op de Nederlandse banken om hun kosten in dezelfde zin te verlagen:

„Conclusies

De ontwikkelingen in Duitsland zijn zeer zorgwekkend. De centrale bank zal zich mengen in de wisselmarkt door middel van gratis dienstverlening, wat met grote kans uit zal stralen naar de hoogte van vergoedingen door commerciële banken, terwijl van de meest belanghebbende (de Reisebank) weinig initiatief te verwachten is. Voor de Nederlandse wisselmarkt is deze bedreiging ook zeer groot, namelijk:

1. Indien in Nederland wel een redelijke kostenvergoeding aan het publiek gevraagd zal worden, bestaat de kans op verschuiving van de wisselmarkt van Nederland naar Duitsland (of Oostenrijk, enz.).

2. Lage (of geen) tariefstelling door commerciële banken in het buitenland werkt een verlaging in de hand van de tarieven in Nederland (sterk geholpen door de media).

3. De EMI zal gemakkelijk kunnen besluiten de uitleg van de Bundesbank te kiezen, waardoor de DNB verplicht wordt ook gratis wisseldienstverlening in te stellen en de bereikte consensus op de Nederlandse wisselmarkt volledig op losse schroeven komt te staan.

Bovenstaande ontwikkeling geeft aan dat GWK zo snel mogelijk een hoge wisselprovisie moet instellen, zodat een nieuw prijsevenwicht op de Nederlandse markt kan ontstaan, voordat de druk vanuit het EMI en DNB kan zorgdragen voor verstoring van de gevonden consensus.".

3.4. *Telefoongesprek tussen GWK Bank en Deutsche VerkehrsBank AG van 29 september 1997*

(81) Op 29 september 1997 vond een telefoongesprek plaats tussen de heer […]* (GWK Bank) en de heer […]* (Deutsche VerkehrsBank AG). Blijkbaar had de heer […]* de notulen van de bijeenkomst van 11 augustus 1997 niet ontvangen en wenste hij te weten of er nieuwe ontwikkelingen waren met betrekking tot artikel 52 ([35]). Het gespreksverslag luidt als volgt:

„Gespreksverslag (telefonisch) Deutsche VerkehrsBank AG van 29 september 1997

De heer […]*	Deutsche VerkehrsBank AG
De heer […]*	GWK

Aanleiding

De heer […]* van de Deutsche VerkehrsBank AG is, op onbekende wijze, het telefoonnummer van de heer […]* te weten gekomen.

Wegens vakantie kon de heer […]* niet aanwezig zijn tijdens de bespreking d.d. 11 augustus 1997 bij de Reisebank AG te Frankfurt, waarbij aanwezig waren:

de heer […]*	Landeszentralbank in Hessen
de heer […]*	Reisebank AG
de heer […]*	Reisebank AG (jurist)
de heer […]*	Deutsche VerkehrsBank AG
de heer […]*	GWK
de heer […]*	GWK
de heer […]*	GWK

De heer […]* is klaarblijkelijk achteraf niet ingelicht over deze bespreking.

Hij was op zoek naar iemand die in Nederland zou weten hoe de ontwikkelingen rond artikel 52 er voor staan en zocht mogelijkheden om internationaal inzake dit artikel iets te bereiken.".

([35]) „Gespreksverslag (telefonisch) Deutsche VerkehrsBank AG van 29 september 1997", tussen […]* (Deutsche VerkehrsBank AG) en […]* (GWK) cc: […]*, […]*, […]* en […]* (allen van GWK), memo nr. AS/HB/Orig97/149 van 29 september 1997 (dossier, blz. 2971 e.v.).

(82) De Commissie merkt op dat Deutsche VerkehrsBank AG op dit punt van mening was dat de wisselkoersmarges (aankoop- en verkoopkoersen) vervangen moesten worden door een provisie. Dit was in tegenspraak met de brief van 25 juli 1997 die door Commerzbank AG, Deutsche VerkehrsBank AG, Westdeutsche Landesbank en Reisebank AG werd gezonden aan de Landeszentralbank Hessen en waarin gepleit werd voor het behoud van aankoop- en verkoopkoersen na 1 januari 1999 (overweging 55). Het verslag van het telefoongesprek gaat als volgt verder:

„Gewaarwording

In tegenstelling tot de brief, die de heer […]* aan de heer […]* (Landeszentralbank) gezonden had inzake artikel 52, is de heer […]* nu van mening dat de koersmarges in Duitsland zullen vervallen en dat deze vervangen zullen worden door een provisie. Zijn grootste zorg is dat tussen de Duitse banken inzake deze ontwikkeling geen overleg bestaat en dat alleen de Commerzbank AG en de Westdeutsche Landesbank meedenken over deze problematiek.

Vier andere Duitse banken hebben afgehaakt. Naar inschatting van de heer […]* is dat door directieniveau opgelegd.".

(83) In het verslag van het telefoongesprek staat dat Deutsche VerkehrsBank AG de volgende uitnodiging deed:

„Uitdrukkelijke uitnodiging

In de week van 6 oktober 1997 probeert de heer […]* de Commerzbank, Westdeutsche Landesbank, VerkehrsBank, Reisebank en Landeszentralbank (de heer […]*) aan tafel te krijgen om het probleem op te lossen. Uitdrukkelijk wenste de heer […]* ook vertegenwoordiging van GWK. Ik heb hem toegezegd dat ik in principe graag bereid ben om samen met de heer […]* aanwezig te zijn bij deze bijeenkomst.".

3.5. *Bijeenkomst bij Deutsche VerkehrsBank AG op 15 oktober 1997*

(84) Bij een van 2 oktober 1997 daterend faxbericht met als titel: „Auswirkungen der EWWU auf das Sortengeschäft", nodigde de heer […]* (Deutsche VerkehrsBank AG) vertegenwoordigers van SEB Bank AG (het voormalige BfG Bank AG), Commerzbank AG, Dresdner Bank AG, GWK Bank, Hamburgische Landesbank, Landesbank Hessen Thüringen, Landeszentralbank Hessen, Reisebank AG en Westdeutsche Landesbank uit op een bijeenkomst die op 15 oktober 1997 zou worden gehouden ([36]). Deze bijeenkomst was bedoeld om de stand van zaken en de mogelijke maatregelen te bespreken.

(85) De bijeenkomst vond plaats op 15 oktober 1997 bij Deutsche Verkehrsbank AG (Frankfort) ([37]).

(86) Het gespreksverslag van GWK Bank is getiteld: „Pricing eurovaluta van 1 januari 1999 tot 1 juli 2002". Verschillende vraagstukken werden behandeld, onder meer:

— of de banken kosten zouden kunnen aanrekenen voor het omwisselen van eurozonebankbiljetten tijdens de overgangsperiode;

— of wisselkoersmarges (aankoop- en verkoopkoersen) gehandhaafd zouden kunnen worden na 1 januari 1999;

— of verschillende provisies zouden kunnen worden aangerekend voor het omwisselen van verschillende eurozonebankbiljetten;

— welke rekenregels moeten worden gebruikt voor de omrekening tussen verschillende eurozonevaluta's, en

— of de aankoop- en verkoopkoersen in de interbancaire bankbiljettenhandel (wholesale) gehandhaafd zouden worden.

(87) De Commissie merkt op dat het op de bijeenkomst duidelijk werd dat de banken cliënten kosten zouden kunnen aanrekenen voor het omwisselen van eurozonebankbiljetten en dat die kosten uitdrukkelijk en transparant moeten worden aangegeven. De notulen van de bijeenkomst luiden als volgt:

([36]) Faxbericht met als titel „Auswirkungen der EWWU auf das Sortengeschäft" van 2 oktober 1997 van de heer […]* (Deutsche VerkehrsBank AG) aan […]* (BfG Bank AG), […]* (Commerzbank AG), […]* (Dresdner Bank AG), […]* (GWK), […]* (Hamburgische Landesbank), […]* (Landesbank Hessen Thüringen), […]* (Landeszentralbank Hessen), […]* (Reisebank AG) en […]* (Westdeutsche Landesbank) (dossier, blz. 2973). De toenmalige Bayerische Vereinsbank AG ontving op 13 oktober 1997 een uitnodiging per fax; zie het antwoord op de mededeling van bezwaar: Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG/Vereins- und Westbank AG, blz. 9 (dossier, blz. 3896).

([37]) „Gespreksverslag Deutsche VerkehrsBank d.d. 15 oktober betreffende: Pricing eurovaluta van 1 januari 1999 tot 1 juli 2002", aanwezig: […]* (Bayerische Landesbank), […]* (Vereins- und Westbank AG), […]* (DFG Bank AG, dit is een tikfout en er moet BfG Bank AG staan), […]* (Commerzbank AG), […]* (Deutsche VerkehrsBank AG), […]* (Deutsche VerkehrsBank AG), […]* (Dresdner Bank AG), […]* (Hamburgische Landesbank), […]* (Landesbank Hessen Thüringen), […]* (Westdeutsche Landesbank), […]* (GWK) en […]* (GWK); cc: […]*, […]*,. […]* en […]* (allen GWK), AS/NvdN/orig/160 (dossier, blz. 2974 e.v.).

„Gespreksverslag Deutsche VerkehrsBank dd. 15 oktober 1997

Betreft: Pricing eurovaluta van 1 januari 1999 tot 1 juli 2002

Opening

De heer […]* heette iedereen welkom. De bij deze vergadering aanwezige banken vertegenwoordigen 70 % tot 80 % van de Duitse retail-wisselmarkt. De heer […]* verwoordde in het kort de stellingname van de Bundesbank en EMI omtrent de pricing van eurogebiedvaluta gedurende de periode van 1 januari 1999 tot en met (op zijn laatst) 1 juli 2002.

Er is geen volledige overeenstemming bereikt binnen het EMI omtrent het vraagstuk van het chartale retail-wisselen van eurogebiedvaluta. Het volgende staat echter vast:

Banken mogen hun kosten voor het wisselen van eurogebiedvaluta in rekening brengen van het publiek. Het in rekening brengen van de kosten moet op een inzichtelijke manier plaatsvinden.".

(88) De Commissie stelt vast dat op de bijeenkomst evenzeer snel overeenstemming werd bereikt over het feit dat de koersmarges (aankoop- en verkoopkoersen) zouden verdwijnen per 1 januari 1999. De deelnemers besloten de Bundesbank ervan in kennis te stellen dat zij eurozonebankbiljetten zouden omwisselen tegen de vaste wisselkoersen en een expliciete provisie zouden aanrekenen. De notulen luiden als volgt:

„Mondelinge mededelingen

De heer […]* las enige briefuitwisseling tussen hem en de Bundesbank voor, waaruit men zou kunnen opmaken dat in lijn met de inzichtelijkheid het vervallen van de huidige koersmarges dient te verdwijnen. De mondelinge toelichting hierop was zeer duidelijk. Het handhaven van de marge als een kostenvergoeding wordt echter nergens schriftelijk nadrukkelijk verworpen. Voor de aanwezigen die zich al wat verder in de materie verdiept hadden, is het wegvallen van de koersmarge in de retailhandel niet af te wentelen.

Overtuiging

Na een opmerkelijk korte uitwisseling van gedachten, was ieder van de aanwezigen overtuigd van het feit dat de koersmarge op eurogebiedvaluta zal verdwijnen en dat naast de waarde van het omgewisselde geld tevens de af te dragen provisie zichtbaar moet zijn. In een protocol aan de Bundesbank zal deze uitkomst vastgelegd worden. Hierin zal het volgende worden opgenomen:

De eurogebiedvaluta wisseltransacties zullen plaatsvinden tegen vaste prijzen, waar bovenop een provisie zal worden berekend.

Alhoewel de heer […]* de mening van de vergadering deelde, kan hij verder weinig doen. Zonder schriftelijke richtlijnen van de Bundesbank kan de heer […]* intern niets in gang zetten om op automatiseringsgebied de systemen aan te laten passen aan de nieuwe provisiestructuur. Niet iedereen kent dit probleem (bijvoorbeeld: de Bayerische Landesbank is al ver met voorbereidingen ter vervanging van de marge door een provisie), wel wordt het ongenoegen over de niet duidelijke schriftelijke vastlegging door de Bundesbank gedeeld.".

(89) De Commissie constateert dat de deelnemers op de bijeenkomst van gedachten wisselden over de vraag of het bestaande systeem van verschillende wisselkoersmarges per valuta (verschillende aankoop- en verkoopkoersen per valuta) moest worden omgezet in een stelsel waarbij de bestaande koersmarges zouden worden aangegeven als uitdrukkelijke procentuele provisies. Aangezien er geen volledige overeenstemming werd bereikt over de vraag of er één procentuele provisie voor alle valuta's dan wel verschillende procentuele provisies per valuta zouden worden toegepast, besloten de deelnemers de Bundesbank te melden dat elke bank zijn eigen besluit zou nemen. De banken legden evenwel de gemeenschappelijke doelstelling vast om de koersmarges te vervangen door (een) procentuele provisie(s) om aldus 90 % van de koersmarge-inkomsten te recupereren. Dit zou overeenkomen met een algemene provisie van ongeveer 3 %. De notulen luiden daarover als volgt:

„Differentiatie in pricing tussen eurogebiedvaluta

Het huidige prijsbeleid op de Duitse wisselmarkt is voor alle banken ongeveer gelijk. Dit betekent dat bijvoorbeeld de Oostenrijkse schilling goedkoop wordt verhandeld en dat de Italiaanse lire zeer duur is. De heer […]* van de Commerzbank vond dat dit verschil in pricing tussen de verschillende eurogebiedvaluta moet kunnen blijven bestaan. Hij beredeneerde dat, als de huidige marges te zien zijn als een resultante van marktmechanisme, deze prijsstelling gekopieerd kan worden naar een gedifferentieerde provisiestructuur. Hierop meldde de heer […]* (Bayerische Landesbank), dat de differentiatie tussen de valuta alleen verdedigd zou kunnen worden, omdat er verschillende koersrisico's zijn. Deze beredenering gaat niet op na 1 januari 1999 wanneer alle eurogebiedvaluta te zien zijn als denominaties van de euro. De heer […]* vulde hierop aan, dat niet zozeer het marktmechanisme zijn werking heeft gedaan bij het huidige mar-

gebeleid, maar dat dit veel meer een resultante is van stilzwijgende koersafspraak. De door de heer (…)* aangehaalde EMI-enquête, waarin het Duitse bankwezen slechts 10 % van de kosten ziet dalen door intrede van de girale euro, laat zien dat de prijsstelling op de wisselmarkt niet door kostprijzen worden veroorzaakt. Dit duidt eveneens op een oligopolie in plaats van op een polypolie.

In lijn hiermee zal het vervangen van de huidige stilzwijgende gedifferentieerde margeafspraak door een stilzwijgende provisieafspraak niet tot grote verschuivingen of batenderving hoeven te leiden. De heer […]* was het hier helemaal mee eens.

Aangezien er tijdens de vergadering geen volledige consensus bestond over het feit of er één provisie of een provisie per valuta geïntroduceerd zal worden, wordt hierover richting Bundesbank het volgende gerapporteerd:

De aanwezige banken zullen ieder voor zich de inrichting van de toekomstige provisiestructuur bepalen.

De aanwezige banken hebben de intentie uitgesproken de huidige inkomsten uit marges te vervangen door provisie-inkomsten op een niveau van ongeveer 90 % Dit zou volgens de banken neerkomen op een globale provisie van ongeveer 3 %.".

(90) Uit de notulen blijkt dat de banken de „goniometrische methode" voor het omrekenen van verschillende eurozonevaluta's ([38]) bespraken inzonderheid in de context van het ombouwen van de bestaande computersystemen:

„Verplichte rekenregels

EMI heeft vastgelegd dat ter bepaling van de waarde van een Nederlandse gulden bedrag in Duitse marken slechts één manier van rekenen tot de juiste uitkomst leidt. Dit betekent, dat de huidige manier van rekenen van de computersystemen volledig omgebouwd zou moeten worden (de Nederlandse guldenkoers ten opzichte van de Duitse mark kan bij toepassing van de regels niet langer plaatsvinden). Verschillende aanwezigen waren op de hoogte van deze rekenregels, maar hadden de consequenties hiervan voor de retailwisselhandel niet overzien. De heer […]* merkte op, dat het wellicht verstandig is om — zoals de banken in België hebben gedaan — het EMI te melden, dat voor de retailhandel een dergelijke grote aanpassing van de computersystemen voor een periode van slechts drie jaar uitdrukkelijk verworpen dient te worden, daar de uitkomsten van de verschillende berekeningen voor normale wisseltransacties geen verschil laten zien.

Het driftig notuleren van de aanwezigen lijkt te duiden op het inderdaad oppakken van ook dit probleem.".

(91) Met betrekking tot de interbancaire bankbiljettenhandel (wholesale) wordt in de notulen gesteld dat de deelnemers overeen kwamen vaste aankoop- en verkoopkoersen te handhaven om wijzigingen van de computersystemen te vermijden. Professionele traders waren goed bekend met de kosten die werden betaald via de verschillende aankoop- en verkoopkoersen:

„Interbancaire handel

Voor de interbancaire handel zullen de koersmarges op het girale terrein komen te vervallen. De aanwezige banken willen echter op het gebied van de chartale handel de huidige werkwijze met koersmarges blijven handhaven. Op deze manier behoeven de systemen geen aanpassing (voor een periode van drie jaar) en is er tevens geen probleem indien een bank buiten het eurogebied chartale eurogebiedvaluta nodig heeft. De heer […]* (Landeszentralbank), die telefonisch aanwezig was, meldde dat naar zijn inschatting voor de interbancaire chartale valutahandel waarschijnlijk geen dwingende regelgeving zal komen. Richting Bundesbank zal het volgende worden geformuleerd:

Voor de interbancaire chartale wisselhandel zullen de eurogebiedvaluta tegen vaste aan- en verkoopprijzen worden gekocht en verkocht. Het verschil tussen de aan- en verkoopprijzen wordt gevormd door provisie.

De heer […]* merkte op, dat de gekozen formulering niet erg verstandig is, omdat deze redenering voor de retailhandel verworpen is en er dus geen enkele reden bestaat om deze beredenering voor de banken te accepteren.

Het aansturen op het feit dat de inzichtelijkheid binnen de professionele handel niet verder behoeft te worden vergroot, omdat de daarin opererende par-

([38]) In artikel 4, lid 4, van Verordening (EG) nr. 1103/97 is daarover het volgende bepaald: „Geldbedragen die van de ene in de andere munteenheid moeten worden omgerekend, moeten eerst worden omgerekend in een geldbedrag in euro, dat op niet minder dan drie decimalen wordt afgerond en vervolgens wordt omgerekend in de andere nationale munteenheid. Alternatieve berekeningsmethoden mogen niet gebruikt worden tenzij zij tot hetzelfde resultaat leiden.".

tijen zich wel degelijk bewust zijn van de marges die men betaalt, lijkt derhalve verstandiger. Toch wordt de gekozen formulering gehandhaafd.".

(92) Volgens de notulen overwoog Deutsche Bank AG de cliënten een kosteloze dienst aan te bieden met betrekking tot het omwisselen van eurozonebankbiljetten. Dit werd door de deelnemers beschouwd als een veel grotere bedreiging van het overeengekomen standpunt inzake een provisie van ongeveer 3 % (om 90 % van de koersmarge inkomsten te recupereren) dan een door de Landeszentralbanken aangeboden kosteloze dienstverlening:

„Deutsche Bank als spelbreker

Tijdens deze vergadering werd geopperd dat de Deutsche Bank wel eens spelbreker zou kunnen zijn door de wisseltransacties gratis te laten plaatsvinden. Deze bedreiging werd door de aanwezige commerciële banken als veel ernstiger beoordeeld dan de gratis dienstverlening door de (niet ervoor geëquipeerd zijnde) Landeszentralbanken. Het tijdens de vergadering overeengekomen standpunt inzake een provisie van ongeveer 3 % (90 % van de huidige inkomsten) kan hiermee op losse schroeven komen te staan. De heer […]* meldde dat dan toch een nieuwe situatie ontstaat, alhoewel het om niet laten plaatsvinden van de wisselactiviteiten in zijn ogen niet snel zal gebeuren. Anderen waren stelliger en meenden dat indien door politieke redenen het wisselen zal moeten plaatsvinden tegen het nultarief, de dienstverlening inzake het wisselen van eurogebiedvaluta door hen zal worden gestaakt.".

(93) In de notulen wordt vermeld dat de deelnemers er niet voor te vinden waren om het nieuwe provisiestelsel in te voeren vóór 1 januari 1999:

„Eerdere introductie

Het eerder introduceren van de provisiestructuur dan 1 januari 1999, wordt door de aanwezige banken niet nagestreefd:

1. In het jaar 1998 dienen nog zo veel mogelijk baten te worden gegenereerd (het idee van handhaving van koersmarge tot 1 januari 1999, maar met een verhoogde provisie, werd eveneens als niet wenselijk gezien). Door druk van buitenaf (Bundesbank, EMI, Deutsche Bank, media) kunnen de baten na 1 januari 1999 sterk teruglopen. Dus pakken wat er te pakken valt.

2. Een eventuele verminderde omzet door introductie van de provisiestructuur gedurende de periode 1998 wordt derhalve als onwenselijk gezien.

3. Geen der banken heeft te maken met een overduidelijke afhankelijkheid met het wisselproduct, zodat de ontwikkelingen na 1 januari 1999 niet levensbedreigend zijn.

4. De nu nog korte periode tot 1 januari 1999 wordt al als krap ervaren om alle systemen op de nieuwe provisiestructuur aan te passen.".

(94) De heer […]* (Commerzbank AG) schreef de officiële notulen met als titel „Sortenhändlertreffen" ([39]). Die notulen werden op 17 oktober 1997 door Deutsche VerkehrsBank AG gefaxt aan de deelnemers van de bijeenkomst ([40]). De bijeenkomst heeft als onderwerp de structuur/prijsstelling voor het aankopen en verkopen van bankbiljetten gedurende de overgangsperiode. Zowel de aan- en verkoop van bankbiljetten op het niveau van de particuliere cliënt (retail) als op het interbancaire niveau (wholesale) werden besproken.

(95) Met betrekking tot de op de particuliere cliënt gerichte activiteiten wordt in de notulen opgemerkt dat er overeenstemming was over het gebruik van vaste wisselkoersen voor eurozonevaluta's (geen aan- en verkoopkoersen) waarbij kosten/vergoedingen zouden worden berekend in de vorm van een procentuele provisie. De berekeningsmethode voor het omrekenen van eurozonevaluta's zou door elke bank afzonderlijk worden beslist:

„Sortenhändlertreffen in Frankfurt, 15 oktober 1997

Deutsche VerkehrsBank

Deelnemers: zie bijlage

Notulen

Met betrekking tot de prijsstelling voor valutatermijncontracten in fase 3a (1 januari 1999 tot 1 januari 2002) van de EMU werd overeenstemming bereikt over de volgende punten:

1. Activiteiten met betrekking tot particuliere cliënten

— Voor particuliere cliënten zal er een vaste wisselkoers voor eurozonevaluta's worden toegepast en zullen de kosten/vergoedingen afzonderlijk worden berekend.

([39]) „Sortenhändlertreffen in Frankfurt, van 15 oktober 1997" van […]* (Commerzbank AG) (dossier, blz. 2985).

([40]) Faxbericht „Übersendung des Ergebnisprotokolls zum Sortenhändlertreffen am 15. Okt. 1997" van […]* (Deutsche VerkehrsBank AG) aan Bayerische Landesbank, ([…]*), BfG Bank AG ([…]*), Commerzbank AG ([…]*), Dresdner Bank AG ([…]*), GWK Bank ([…]*), Hamburgische Landesbank ([…]*), Landesbank Hessen Thüringen ([…]*), LZB Hessen ([…]*), Reisebank AG ([…]*), Vereins- und Westbank AG ([…]*) en Westdeutsche Landesbank ([…]*) (dossier, blz. 2983 e.v.).

— De kosten/vergoedingen zullen worden berekend als een percentage van de waarde van de wisseltransactie.

— De banken zullen individueel beslissen of de berekening gebeurt op grond van een zogenaamde „Preisnotierung" dan wel een „Mengennotierung".".

(96) De Commissie stelt vast dat de officiële notulen van de bijeenkomst en die van de GWK Bank in zoverre met elkaar overeenstemmen dat de aan de cliënten aan te rekenen kosten zouden worden uitgedrukt in procenten. In de officiële notulen is evenwel geen sprake van een vergoeding van ongeveer 3 %. Op de hoorzitting van 1 en 2 februari 2001, betoogde Bayerische Landesbank dat haar vertegenwoordiger op de bijeenkomst van 15 oktober 1997 (de heer […]*) zich het volgende herinnerde: „sommige vertegenwoordigers van individuele banken noemden bepaalde cijfers en die lagen tussen 2 % en 4 %". De heer […]* „kon zich evenwel geen cijfer van 3 % herinneren".

(97) Met betrekking tot het interbancaire bankbiljettenbedrijf, is in de notulen gesteld dat de banken overeenkwamen de aan- en verkoopkoersen te handhaven:

„2. Interbancaire handel

In de interbancaire handel zullen alle eurozonevaluta's worden verhandeld tegen aan- en verkoopprijzen. Die prijzen zijn het resultaat van de omrekening van de provisie. De „Mengennotierung"-methode zal vanaf 1 februari 2002 algemeen gebruikt worden. Tot die datum moeten beide noteringsmethoden getolereerd worden.

Redenen voor het noteren van aankoop- en verkoopprijzen

In de interbancaire handel zijn de gebruiken steeds vastgelegd door de deelnemende banken. De handel is steeds verlopen via aan- en verkoopkoersen. Dit hoeft niet gewijzigd te worden

— aangezien we geen verschil wensen te maken tussen de wijze waarop de eurozonevaluta's en de zogenaamde niet-eurozonevaluta's worden genoteerd,

— en wij geen verschillen wensen te maken tussen contracterende partijen binnen en buiten de eurozone

en last but not least omdat

— een wijziging van het huidige gebruik slechts van toepassing zou zijn voor een beperkt tijdvak.

3. Volgende bijeenkomst, indien noodzakelijk, bij Commerzbank, Frankfurt.

Frankfurt, 15 oktober 1997

[…]*

Bijlage"

F. JURIDISCHE BEOORDELING

1. Artikel 81, lid 1, van het EG-Verdrag

(98) Volgens artikel 81, lid 1, van het EG-Verdrag zijn onverenigbaar met de gemeenschappelijke markt en verboden alle overeenkomsten tussen ondernemingen, alle besluiten van ondernemersverenigingen en alle onderling afgestemde feitelijke gedragingen welke de handel tussen lidstaten ongunstig kunnen beïnvloeden en ertoe strekken of ten gevolge hebben dat de mededinging binnen de gemeenschappelijke markt wordt verhinderd, beperkt of vervalst, en met name die welke bestaan in het rechtstreeks of zijdelings bepalen van de aan- of verkoopprijzen of van andere contractuele voorwaarden, het beperken of controleren van de productie of de afzet of het verdelen van de markten of van de voorzieningsbronnen.

2. Overeenkomsten

(99) Het bestaan van een overeenkomst kan worden aangenomen, indien de partijen deelnemen aan een gemeenschappelijk plan waardoor de individuele vrijheid van handelen op commercieel vlak van elk van hen wordt beperkt of waarschijnlijk wordt beperkt doordat hun gemeenschappelijke gedragslijn op de markt of de wijze waarop zij zich gezamenlijk van bepaalde gedragingen op de markt onthouden, wordt vastgelegd. De overeenkomst behoeft niet op schrift te zijn gesteld; er zijn geen formaliteiten, noch contractueel bepaalde sancties of handhavende maatregelen vereist. Het feit dat er een overeenkomst bestaat, kan openlijk bekend zijn of impliciet uit de handelwijze van de partijen blijken.

(100) Volgens vaste rechtspraak van het Hof van Justitie van de Europese Gemeenschappen en het Gerecht van eerste aanleg kan het bestaan van een overeenkomst in de zin van artikel 81, lid 1, van het EG-Verdrag worden aangenomen, indien de betrokken ondernemingen hun gezamenlijke wil tot uitdrukking hebben gebracht om zich op een bepaalde wijze op de markt te gedragen ([41]).

(101) Het begrip overeenkomst in de zin van artikel 81, lid 1, van het EG-Verdrag, zoals uitgelegd in de rechtspraak, plaatst de wilsovereenstemming tussen minstens twee partijen in het midden. De vorm waarin deze wilsovereenstemming tot uiting komt is niet belangrijk zolang

([41]) Arrest van 15 juli 1970 in zaak 41/69, ACF Chemiefarma/Commissie, Jurisprudentie 1970, blz. 661, punt 112; arrest van 29 oktober 1980 in de gevoegde zaken 209/78 tot en met 215/78 en 218/78, Van Landewyck e.a./Commissie, Jurisprudentie 1980, blz. 3125, punt 86; arrest van 17 december 1991 in zaak T-7/89, Hercules Chemicals/Commissie, Jurisprudentie 1991, blz. II-1711, punt 256; arrest van 24 oktober 1991 in zaak T-1/89, Rhône-Poulenc/Commissie, Jurisprudentie 1991, blz. II-867, punt 120.

ze de getrouwe weergave is van het voornemen van de partijen ([42]). Het is weliswaar mogelijk dat een overeenkomst in de zin van artikel 81, lid 1, van het EG-Verdrag niet voldoet aan de zekerheid die vereist is voor de handhaving van een commercieel contract. De precieze voorwaarden ervan worden misschien nooit uitgedrukt: het bestaan van de overeenkomst moet misschien worden afgeleid uit alle omstandigheden.

3. **De aard van de inbreuk**

3.1. *De overeenkomst*

(102) De banken die deelnamen aan de bijeenkomst van 15 oktober 1997 bij Deutsche VerkehrsBank AG in Frankfort kwamen overeen een algemene provisie van ongeveer 3 % toe te passen voor de aan- en verkoop van eurozonebankbiljetten gedurende de overgangsperiode van drie jaar die zou ingaan op 1 januari 1999. Het was de bedoeling ongeveer 90 % van de „koersmarge"-inkomsten te recupereren na de afschaffing van de „spread" (aan- en verkoopkoersen) op 1 januari 1999 ([43]).

(103) Op de bijeenkomst van 15 oktober 1997 bespraken de deelnemers of het bestaande systeem van verschillende koersmarges per valuta (verschillende aan- en verkoopkoersen per valuta) moest worden omgezet in een stelsel waarbij de bestaande koersmarges expliciet zouden worden uitgedrukt als procentuele provisies. Aangezien er geen algehele overeenstemming werd bereikt over de toepassing van één procentuele provisie voor alle valuta's dan wel verschillende procentuele provisies per valuta, besloten de deelnemers het volgende te rapporteren aan de Bundesbank (overweging 89):

> „De aanwezige banken zullen ieder voor zich de inrichting van de toekomstige provisiestructuur bepalen.".

(104) Er werd evenwel overeengekomen dat de procentuele provisie(s) zodanig zou(den) worden vastgesteld dat ongeveer 90 % van de „koersmarge"-inkomsten zou worden gerecupereerd, hetgeen zou overeenkomen met een algemene of gemiddelde provisie van ongeveer 3 % voor de aan- en verkoop van verschillende eurozonebankbiljetten (overweging 89):

> „De aanwezige banken hebben de intentie uitgesproken de huidige inkomsten uit marges te vervangen door provisie-inkomsten op een niveau van ongeveer 90 %. Dit zou volgens de banken neerkomen op een globale provisie van ongeveer 3 %.".

(105) Op de bijeenkomst van 15 oktober 1997 werd opnieuw naar de overeenkomst verwezen. De banken vreesden dat hun overeenkomst bedreigd zou zijn indien Deutsche Bank AG een kosteloze dienstverlening zou invoeren, hetgeen waarschijnlijk leek (overweging 92):

> „Tijdens deze vergadering werd geopperd dat de Deutsche Bank wel eens spelbreker zou kunnen zijn door de wisseltransacties gratis te laten plaatsvinden. Deze bedreiging werd door de aanwezige commerciële banken als veel ernstiger beoordeeld dan de gratis dienstverlening door de (niet ervoor geëquipeerd zijnde) Landeszentralbanken. Het tijdens de vergadering overeengekomen standpunt inzake een provisie van ongeveer 3 % (90 % van de huidige inkomsten) kan hiermee op losse schroeven komen te staan) (…)".

(106) De officiële notulen van de bijeenkomst kregen als titel „Sortenhändlertreffen" en zijn van de hand van de heer […]* (Commerzbank AG). De Commissie constateert dat de officiële notulen en de door de GWK Bank opgestelde notulen van de bijeenkomst met elkaar overeenstemmen in die zin dat er een consensus was om na 1 januari 1999 voor eurozonevaluta's vaste wisselkoersen (en geen aan- en verkoopkoersen) te gebruiken en kosten/vergoedingen te berekenen in de vorm van een procentuele provisie (overwegingen 94 en 95):

> „1. Activiteiten met betrekking tot particuliere cliënten
>
> — Voor particuliere cliënten zal een vaste wisselkoers voor eurozonevaluta's worden toegepast en zullen de kosten/vergoedingen afzonderlijk worden berekend.
>
> — De kosten/vergoedingen zullen worden berekend als een percentage van de waarde van de wisseltransactie …".

(107) De officiële notulen zijn minder expliciet dan die van de GWK Bank en vermelden geen specifieke cijfers. Bayerische Landesbank en Commerzbank erkennen evenwel dat sommige vertegenwoordigers van banken op de bijeenkomst hun mening daarover ventileerden en het hadden over mogelijke toekomstige kosten tussen een bandbreedte van 2 % en 4 % ([44]). Op de hoorzitting van 1 en 2 februari 2001 betoogde de Bayerische Landesbank dat haar vertegenwoordiger op de bijeenkomst van 15 oktober 1997 (de heer […]*) zich het volgende herinnerde: „sommige vertegenwoordigers van individuele banken noemden bepaalde cijfers en die lagen tussen 2 % en 4 %". De heer […]* „kon zich evenwel geen cijfer van 3 % herinneren".

([42]) Arrest van 26 oktober 2000 in zaak T-41/96, Bayer AG/Commissie, Jurisprudentie 1991, blz. II-3383, punten 68 en 69.

([43]) Vóór de invoering van de euro rekenden de banken geen uitdrukkelijke kosten aan voor het omwisselen van vreemde bankbiljetten. In de plaats daarvan betaalden de cliënten verborgen bankkosten via het verschil tussen aan- en verkoopkoersen per vreemde valuta (de zogenaamde „spreads" en/of „koersmarges"). De koersmarges gingen van ongeveer 1,5 % tot 7 % naar gelang van de omgewisselde valuta.

([44]) Antwoorden op de mededeling van punten van bezwaar: Bayerische Landesbank, blz. 30 (dossier, blz. 3454); Commerzbank AG, blz. 35 (dossier, blz. 3624); Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG/Vereins- und Westbank AG, blz. 16 (dossier, blz. 3903); Westdeutsche Landesbank, blz. 47 (dossier, blz. 4016); Hamburgische Landesbank noemt mogelijke kosten binnen een bandbreedte van 2 %-6 %, blz. 6 (dossier, blz. 3768).

(108) De overeenkomst van 15 oktober 1997 heeft de volgende achtergrond. Begin 1997 maakte GWK Bank zich zorgen over het feit dat de Deutsche Bundesbank haar netwerk van ongeveer 200 filialen zou gebruiken om gedurende de overgangsperiode (1 januari 1999 tot 31 december 2001) ten behoeve van het publiek gratis bankbiljetten aan te kopen en te verkopen. GWK Bank was ervoor bevreesd dat indien de Bundesbank op brede basis een kosteloze dienst zou aanbieden, de Duitse commerciële banken haar daarin zouden volgen met lage of helemaal geen kosten (overweging 79).

(109) Dit vooruitzicht verontrustte GWK Bank aangezien een groot deel van haar omzet afkomstig is van het omwisselen van eurozonevaluta's, inzonderheid DEM. Er bestond een risico dat de markt voor het omwisselen van eurozonebankbiljetten zou verschuiven van Nederland naar Duitsland en/of druk zou worden uitgeoefend op de Nederlandse banken om hun kosten in dezelfde zin te verlagen (overweging 80).

(110) In april 1997 nam GWK Bank contact op met een soortgelijke instelling in Duitsland, Reisebank AG, en spoorde haar ertoe aan besprekingen aan te knopen met andere Duitse banken, om in eerste instantie te trachten te garanderen dat de Deutsche Bundesbank de verbruiker geen kosteloze dienst zou verlenen via haar filialennetwerk (overwegingen 63 tot en met 67).

(111) Die gedachtewisselingen en contacten leidden tot een bijeenkomst bij Deutsche VerkehrsBank AG (Frankfort) op 15 oktober 1997 waarop verschillende Duitse banken onder meer overeenkwamen een provisie van ongeveer 3 % aan te rekenen voor de aan- en verkoop van eurozonebankbiljetten in de overgangsperiode van drie jaar teneinde ongeveer 90 % van de „koersmarge"-inkomsten te recupereren (overwegingen 85 tot en met 93).

3.2. *De argumenten van de partijen en de antwoorden van de Commissie*

— De argumenten van de partijen

(112) De partijen betwisten de uitlegging van de feiten die de Commissie geeft, en ontkennen dat de gedachtewisselingen tussen de banken met betrekking tot provisiestructuren en provisiebedragen voor het omwisselen van eurozonevaluta's in de overgangsperiode neerkomen op een „overeenkomst" in de zin van artikel 81, lid 1, van het EG-Verdrag.

(113) Verschillende banken betogen dat, aangezien het verschil tussen aan- en verkoopkoersen kan worden berekend als een procentuele kost, het logisch was dat de deelnemers aan de bijeenkomst van 15 oktober 1997 overeenkwamen de koersmarge uit te drukken als een zichtbare procentuele provisie na 1 januari 1999. Dit behelsde geen concurrentiebeperkende overeenkomst maar was toe te schrijven aan de juridische noodzaak de kosten op een expliciete en doorzichtige wijze aan te geven na het verdwijnen van de spread ([45]) ([46]). Landesbank Hessen Thüringen geeft toe op de bijeenkomst van 15 oktober 1997 een overeenkomst over de provisiestructuur gesloten te hebben voor de overgangsperiode. Aangezien er naast een procentuele berekening nauwelijks alternatieven waren voor de berekening van de kosten had deze overeenkomst inzake een gemeenschappelijke provisiestructuur slechts een marginale invloed op de vrijheid van de banken om hun eigen prijsstellingsbeleid vast te leggen ([47]).

— Antwoord van de Commissie

(114) De doorzichtige en uitdrukkelijke bekendmaking van kosten vergt geen standaardisering van prijzen, provisiestructuren of andere dienstverleningsconcepten in de banksector. Elke bank moet haar commercieel beleid inzake het aanrekenen van kosten onafhankelijk vaststellen. Voorzover de cliënt bankkosten moeten worden aangerekend, moet het kostenbeleid — inclusief de provisiestructuur — door elke bank onafhankelijk worden vastgesteld.

(115) Het was niet vanzelfsprekend of logisch dat elke bank afzonderlijk de koersmarge zou hebben omgezet in een procentuele provisie. Naar het voorkomt overwoog de Deutsche Bank aanvankelijk een kosteloze dienstverlening in te voeren. De vraag welke provisiestructuur economisch het meest rationeel is, is niet aan de orde. Aan de orde is de vraag of er tussen banken een overeenkomst bestond inzake de provisiestructuur.

(116) In de onderhavige zaak bestond er een expliciete overeenkomst tussen banken over een algemene provisie van ongeveer 3 % teneinde ongeveer 90 % van de inkomsten te recupereren na de afschaffing van de „spread" (aankoop- en verkoopkoersen) op 1 januari 1999.

([45]) Antwoorden op de mededeling van punten van bezwaar: BfG Bank AG, blz. 17 e.v. (dossier, blz. 3538 e.v.); Commerzbank AG, blz. 31 (dossier, blz. 3620); Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG/Vereins- und Westbank AG, blz. 14 (dossier, blz. 3901); Westdeutsche Landesbank, blz. 48 (dossier, blz. 4017).

([46]) Antwoord van Westdeutsche Landesbank op de mededeling van punten van bezwaar, blz. 20 e.v. (dossier, blz. 3989 e.v.).

([47]) Antwoord van Landesbank Hessen Thüringen op de mededeling van punten van bezwaar, blz. 4 (dossier, blz. 3817); Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG/Vereins- und Westbank AG, blz. 14 (dossier, blz. 3901) betogen eveneens dat er geen ander levensvatbaar alternatief was dan in procenten uitgedrukte kosten aangezien een vaste vergoeding voor het wisselen van kleine bedragen kleine verbruikers zou discrimineren.

— Argumenten van de partijen, dat er geen overeenkomst werd bereikt

(117) Verschillende banken betogen dat er geen overeenkomst werd bereikt om ongeveer 3 % kosten aan te rekenen ([48]). Sommige banken betogen eveneens dat er geen overeenkomst bestond om ongeveer 90 % van de inkomsten te recupereren en dat het cijfer van 90 % van de kosten evenmin was genoemd als berekeningsgrondslag voor de nieuw kosten na de invoering van de euro ([49]).

— Antwoord van de Commissie

(118) De vraag rijst in hoeverre de notulen van de bijeenkomst van 15 oktober 1997 van de GWK Bank geloofwaardig zijn. De officiële notulen en de notulen van de bijeenkomst van de GWK Bank komen in zoverre overeen dat er een consensus bestond over het gebruik van vaste wisselkoersen voor eurozonevaluta's (geen aankoop- en verkoopkoersen) na 1 januari 1999 waarbij kosten/vergoedingen zouden worden berekend in de vorm van een procentuele provisie. Westdeutsche Landesbank merkt op dat slechts één punt van de vermeende inbreuk, de vaststelling van een provisiestructuur, is opgenomen in de officiële notulen van de bijeenkomst die zijn opgesteld door de heer […]* ([50]).

(119) Bayerische Landesbank en Commerzbank AG erkennen inderdaad dat sommige vertegenwoordigers van banken op de bijeenkomst standpunten innamen over mogelijke toekomstige kosten die binnen een bandbreedte van 2 % en 4 % zouden liggen ([51]). Commerzbank AG betoogt dat sommige deelnemers aan de bijeenkomst erop wezen dat een recuperatie van 90 % van de inkomsten zou leiden tot 2 % à 4 % kosten of een gemiddelde provisie van 3 %. Op de hoorzitting van 1 en 2 februari 2001 beweerde Bayerische Landesbank dat haar vertegenwoordiger op de bijeenkomst van 15 oktober 1997 (de heer […]*) zich het volgende herinnerde: „sommige vertegenwoordigers van individuele banken noemden bepaalde cijfers en die lagen tussen 2 % en 4 %". De heer […]* „kon zich evenwel geen cijfer van 3 % herinneren". Dit geeft aan dat de notulen van GWK Bank die één dag na de bijeenkomst werden geschreven, een geloofwaardig en volledig verslag geven van de bijeenkomst van 15 oktober 1997.

(120) Op grond van de voorliggende materiële bewijzen is de Commissie van mening dat de banken die deelnamen aan de bijeenkomst van 15 oktober 1997, overeenkwamen na 1 januari 1999 een algemene provisie van ongeveer 3 % in te voeren (om 90 % van de inkomsten te recupereren).

— Argumenten van de partijen dat een vroege invoering geen zin zou hebben gehad

(121) De banken betogen tevens dat het vaststellen van kosten in 1997 geen zin zou hebben gehad gezien de lange periode van 14 maanden vóór de invoering van de euro en alle economische onzekerheden die in een dergelijke periode zouden kunnen ontstaan ([52]). De banken betogen dat zij hun kosten onafhankelijk vaststelden aan het eind van 1998 ([53]).

— Antwoord van de Commissie

(122) Het argument dat het voor de banken voorbarig zou zijn geweest om provisiestructuren en kosten overeen te komen in oktober 1997, wordt door de banken zelf tegengesproken. In de van 25 juli 1997 dagtekenende brief die door vier commerciële banken (Commerzbank AG, Deutsche VerkehrsBank AG, Reisebank AG en Westdeutsche Landesbank) werd gestuurd aan de Bundesbank, betogen de vier banken dat de spread (aan- en verkoopkoersen voor eurozonevaluta's) behouden moet worden onder meer omdat de noodzakelijke IT-wijzigingen niet tijdig zouden kunnen worden doorgevoerd vóór 1 januari 1999 (overweging 55):

„De kwestie van het aanrekenen van kosten in de plaats van de huidige spread (verkoop-/aankoopkoersen) werd als zeer problematisch gezien.

Als besluit van de gedachtewisseling verwierpen alle deelnemers in beginsel een wijziging aangezien de kosten voor de IT-aanpassing het omwisselen van bankbiljetten duurder zou maken en het publiek de hogere kosten niet zou appreciëren. De burgers zou-

([48]) Antwoorden op de mededeling van punten van bezwaar: BfG Bank AG, blz. 19 e.v. (dossier, blz. 3540 e.v.); Commerzbank AG, blz. 35 (dossier, blz. 3624); Reisebank AG, blz. 27 (dossier, blz. 3721); Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG/Vereins- und Westbank AG, blz. 16 (dossier, blz. 3903); Westdeutsche Landesbank, blz. 47 (dossier, blz. 4016).

([49]) Antwoorden op de mededeling van punten van bezwaar: Bayerische Landesbank, blz. 30 (dossier, blz. 3454); BfG Bank AG, blz. 18 e.v. (dossier, blz. 3539); Commerzbank AG, blz. 33 e.v. (dossier, blz. 3622 e.v.); Reisebank AG, blz. 26 e.v. (dossier, blz. 3720 e.v.); Landesbank Hessen Thüringen, blz. 16 e.v. (dossier, blz. 3830 e.v.); Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG/Vereins- und Westbank AG, blz. 15 (dossier, blz. 3902); Westdeutsche Landesbank, blz. 47 e.v. (dossier, blz. 4016); Fortis groep, blz. 23 (dossier, blz. 4295).

([50]) Antwoord van Westdeutsche Landesbank op de mededeling van punten van bezwaar, blz. 43 (dossier, blz. 4012).

([51]) Antwoorden op de mededeling van punten van bezwaar: Bayerische Landesbank, blz. 30 (dossier, blz. 3454); Commerzbank AG, blz. 35 (dossier, blz. 3624); Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG/Vereins- und Westbank AG, blz. 16 (dossier, blz. 3903); Westdeutsche Landesbank, blz. 47 (dossier, blz. 4016); Hamburgische Landesbank vermeldt mogelijke in procenten uitgedrukte kosten binnen een bandbreedte van 2 %-6 % (dossier, blz. 3768).

([52]) Antwoord op de mededeling van punten van bezwaar: Dresdner Bank AG, blz. 10 (dossier, blz. 3750); Westdeutsche Landesbank, blz. 42 (dossier, blz. 4011).

([53]) Antwoorden op de mededeling van punten van bezwaar: Bayerische Landesbank, blz. 34 e.v. (dossier, blz. 3458 e.v.); BfG Bank AG, blz. 20 (dossier, blz. 3541); Commerzbank AG, blz. 36 e.v. (dossier, blz. 3625 e.v.); Dresdner Bank AG, blz. 10 (dossier, blz. 3750); Hamburgische Landesbank, blz. 9 e.v. (dossier, blz. 3771 e.v.); Landesbank Hessen Thüringen, blz. 12 e.v. (dossier, blz. 3826 e.v.); Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG/Vereins- und Westbank AG, blz. 22 e.v. (dossier, blz. 3909 e.v.); Westdeutsche Landesbank, blz. 33 e.v. (dossier, blz. 4002 e.v.).

den niet begrijpen dat er bij de vaststelling van de wisselkoersen kosten zouden worden ingevoerd, aangezien de wisselkoersen immers vast zijn en de centrale banken tegen een vaste koers aankopen.

Er dient tevens te worden opgemerkt dat de IT-aanpassingen niet in dit korte tijdsbestek zouden kunnen worden doorgevoerd […]".

(123) In de notulen van de bijeenkomst van 15 oktober 1997 van de GWK Bank staat eveneens te lezen dat de resterende tijd voor de aanpassing van de IT-systemen aan de nieuwe tariefstructuur kort was (overweging 93):

„4. De nu nog korte periode tot 1 januari 1999 wordt al als krap ervaren om alle systemen op de nieuwe provisiestructuur aan te passen.".

(124) Uit het bovenstaande kan worden geconcludeerd dat de prijsstellingsovereenkomst van 15 oktober 1997 voor de banken op het juiste ogenblik kwam.

— Argumenten van de partijen betreffende de verschillende kosten

(125) De banken betogen dat de banken die aanwezig waren op de bijeenkomst van 15 oktober 1997 verschillende kosten aanrekenen binnen een bandbreedte van 3 % tot 4 %. Slechts twee banken passen daadwerkelijk een provisie van 3 % toe ([54]).

— Antwoord van de Commissie

(126) In de eerste plaats dient te worden opgemerkt dat de conclusie inzake het bestaan, de inhoud en de doelstelling van de overeenkomst die strijdig is met artikel 81, lid 1, van het EG-Verdrag en welke in de mededeling van punten van bezwaar werd beschreven, werd gebaseerd op specifieke materiële bewijzen en niet op parallel prijsstellingsgedrag op de markt.

(127) In de tweede plaats hoeft zelfs niet te worden verwacht dat alle banken identieke procentuele provisies zouden invoeren aangezien was overeengekomen een algemene provisie van ongeveer 3 % in te voeren teneinde ongeveer 90 % van de inkomsten te recupereren. De overeenkomst schakelde de onzekerheid uit nopens het uiteindelijke gedrag dat de banken van elkaar op de markt konden verwachten met betrekking tot bankkosten voor de aan- en verkoop van eurozonebankbiljetten, of bouwde die onzekerheid althans substantieel af. De banken zelf geven toe dat er van gedachten werd gewisseld over kosten binnen een bandbreedte van 2 % tot 4 %. Na de invoering van de euro voerde geen van de partijen een provisie van minder dan 3 % in (overwegingen 147 en 148).

([54]) Antwoorden op de mededeling van punten van bezwaar: Bayerische Landesbank, blz. 43 (dossier, blz. 3467); BfG Bank AG, blz. 20 (dossier, blz. 3541); Commerzbank AG, blz. 41 (dossier, blz. 3630); Deutsche VerkehrsBank AG/Reisebank AG, blz. 28 (dossier, blz. 3722); Dresdner Bank AG, blz. 10 (dossier, blz. 3750); Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG/Vereins- und Westbank AG, blz. 25 e.v. (dossier, blz. 3912 e.v.); Westdeutsche Landesbank, blz. 43, 53 (dossier, blz. 4012 en 4022).

4. **Beperking van de mededinging**

(128) De banken die aan de bijeenkomst van 15 oktober 1997 deelnamen, kwamen een algemene provisie overeen van ongeveer 3 %, met als doel na de afschaffing van de spread (de aankoop- en verkoopkoersen) per 1 januari 1999 zo'n 90 % van de inkomsten te recupereren. Deze overeenkomst strekte ertoe en had ten gevolge dat de mededinging in de Gemeenschap werd beperkt.

4.1. *Onderwerp van de overeenkomst*

(129) Overeenkomsten tussen ondernemingen en besluiten van ondernemersverenigingen waardoor rechtstreeks of zijdelings aan- of verkoopprijzen of andere contractuele voorwaarden worden bepaald, worden in artikel 81, lid 1, van het EG-Verdrag uitdrukkelijk als concurrentiebeperkend aangemerkt. In deze zaak vormt het rechtstreeks vaststellen van prijzen het onderwerp van de overeenkomst.

(130) Geconfronteerd met het wegvallen van de inkomsten uit de „wisselkoersmarge" of „spread" (aankoop- en verkoopkoersen) per 1 januari 1999 beoogden de op de bijeenkomst van 15 oktober 1997 aanwezige banken met de overeenkomst onderling de provisie voor aankoop en verkoop van eurozonebankbiljetten vast te stellen op ongeveer 3 %, om zodoende na de afschaffing van de spread (aankoop- en verkoopkoersen) per 1 januari 1999 ongeveer 90 % van de inkomsten te recupereren.

(131) Daarom moet de conclusie zijn dat de overeenkomst een harmonisering van het toekomstige prijsstellingsbeleid van de banken en de onderlinge afstemming van de aankoop- en verkoopkoersen van eurozonebankbiljetten ten doel had.

(132) Uit het voorgaande volgt dat de overeenkomst die op de bijeenkomst van 15 oktober 1997 tussen aanwezige banken werd gesloten, onder de toepassing valt van artikel 81, lid 1, van het EG-Verdrag, omdat door deze overeenkomst rechtstreeks de wijze wordt vastgesteld waarop kosten voor het omwisselen van eurozonebankbiljetten worden aangerekend (een procentuele provisie), alsook het niveau van de kosten in de vorm van een richtprijs.

4.2. *Argumenten van de partijen en antwoorden van de Commissie*

— Argumenten van de partijen betreffende de uitlegging van artikel 52 van de ESCB-statuten

(133) De partijen betogen dat zij van gedachten wisselden om de aanzienlijke onzekerheid aan te pakken die er bestond inzake regelgeving betreffende de tenuitvoerlegging van artikel 52 van de ESCB-statuten, met name omtrent de vraag of de Deutsche Bundesbank een gratis dienst voor valutatermijncontracten zou aanbieden aan het publiek.

— Antwoord van de Commissie

(134) In 1997 voerde de Deutsche Bundesbank besprekingen met de Duitse commerciële banken waarbij het in hoofdzaak ging om de toepassing van artikel 52 van de ESCB-statuten. Op 8 juli 1997 vond een bijeenkomst plaats tussen de commerciële banken en de Deutsche Bundesbank waarop de gevolgen van de invoering van de euro voor het omwisselen van bankbiljetten werden besproken. Na deze bijeenkomst deed de Bundesbank de commerciële banken op 22 juli 1997 een vragenlijst toekomen over de aankoop en verkoop van bankbiljetten op de respectieve markten van het op particulieren gerichte bedrijf en het interbancaire bedrijf. In deze vragenlijst werd naar gegevens gevraagd over volumes omgewisselde bankbiljetten, de transparantie van de kosten tijdens de overgangsfase, de gevolgen voor de op particulieren gerichte activiteiten indien de Bundesbank een gratis dienstverlening zou aanbieden aan het publiek en de gevolgen voor de interbancaire activiteiten indien de Bundesbank een gratis bankbiljettenrepatriëringsservice zou aanbieden aan de commerciële banken. Het antwoord van elke bank moest op vertrouwelijke wijze worden behandeld door de Bundesbank. Nog in aansluiting op de bijeenkomst van 8 juli 1997, deden vier commerciële banken (Commerzbank AG, Deutsche VerkehrsBank AG, Reisebank AG en Westdeutsche Landesbank) op 25 juli 1997 een schrijven toekomen aan de Bundesbank waarin zij betoogden dat de spread (aankoop- en verkoopkoersen voor eurozonevaluta's) — gedeeltelijk — behouden diende te blijven, omdat de nodige IT-aanpassingen niet tijdig konden worden ingevoerd en omdat elke aanpassing aanleiding zou geven tot bijkomende kosten, hetgeen zou leiden tot hogere kosten. Op 15 september 1997 vond een bijeenkomst plaats tussen commerciële banken en de Bundesbank. Daar werd verduidelijkt dat het aanrekenen van kosten via een spread (aankoop- en verkoopkoersen) na 1 januari 1999 niet langer mogelijk zou zijn. Eventuele kosten zouden afzonderlijk moeten worden vermeld (overwegingen 53 tot en met 57).

(135) Uit het voorgaande blijkt duidelijk dat de besprekingen tussen de Bundesbank en de commerciële banken gingen over de toepassing van artikel 52 van de ESCB-statuten en over de afschaffing van de aankoop- en verkoopkoersen per 1 januari 1999. Tijdens de bijeenkomsten vonden er geen collectieve discussies plaats over bankkosten voor het omwisselen van eurozonebankbiljetten nà 1 januari 1999.

— Argumenten van de partijen dat de Commissie de besprekingen op gang heeft gebracht

(136) Volgens de partijen bracht de Commissie de besprekingen en contacten tussen de banken op gang. Het beginpunt was de rondetafelbijeenkomst die op 15 mei 1997 door de Commissie werd georganiseerd en tijdens welke werd ingegaan op praktische aspecten van de omschakeling naar de euro ([55]). De banken betogen dat de reden voor de bijeenkomst van 15 oktober 1997 te zoeken is in de onzekerheden op het gebied van regelgeving, en dat zij het gevolg is van de initiatieven van de Europese Commissie en besprekingen met de Deutsche Bundesbank.

— Antwoord van de Commissie

(137) De Commissie organiseerde de rondetafelbijeenkomst van 15 mei 1997 over de praktische aspecten van de overschakeling naar de euro om een antwoord te geven op de bezorgdheid waaraan diverse verenigingen uiting hadden gegeven, en de technische voorbereidingen vooruit te helpen. De rondetafelbijeenkomst verschafte een forum voor dialoog tussen alle belanghebbenden uit de openbare en de particuliere sector en behandelde twee categorieën belangrijke kwesties: de praktische regelingen voor een vlotte omschakeling naar de euro en middelen om valutagebruikers bij te staan bij de aanpassing aan de euro. In het verslag van de deskundigengroep van 20 november 1997 is uitdrukkelijk gesteld dat het geen betrekking heeft op de kosten voor bancaire diensten ([56]) (overwegingen 40 tot en met 43).

— Argumenten van de partijen ten aanzien van de vraag of het aanrekenen van kosten toegestaan was

(138) Volgens de partijen werden hun bijeenkomsten ook georganiseerd om in te gaan op de vraag of het de commerciële banken ook zou zijn toegestaan om via spreads kosten aan te rekenen voor het omwisselen van bankbiljetten.

— Antwoord van de Commissie

(139) Het was al sinds 1995 bekend dat de wisselkoersen onherroepelijk zouden worden vastgesteld en dat enkel die vaste koersen mochten worden gebruikt. Dit is dui-

([55]) Antwoord Westdeutsche Landesbank op de mededeling van punten van bezwaar, blz. 32 e.v. (dossier, blz. 4001 e.v.).

([56]) Zie punt 4 „What is conversion?" van het Report of the Expert group on banking charges for conversion to the euro, ten behoeve van de Europese Commissie, Brussel, 20 november 1997.

delijk en uitdrukkelijk vermeld in de Conclusies van het voorzitterschap van de Europese Raad van Madrid van 15 en 16 december 1995 betreffende het scenario voor de invoering van de gemeenschappelijke munt. In artikel 4, lid 3, van Verordening (EG) nr. 1103/97, die sinds 20 juni 1997 rechtstreeks van toepassing is in alle lidstaten, is het volgende bepaald: „De omrekeningskoersen worden gebruikt voor omrekening van de euro-eenheid naar de nationale munteenheden, en vice versa" (overwegingen 34 tot en met 37). Het rechtstreekse gevolg daarvan is dat het gebruik van spreads niet meer zou worden toegestaan, en dat eventuele kosten uitdrukkelijk en transparant moeten worden vermeld. Dit werd ook duidelijk vermeld in het document met de opdrachtomschrijving voor de „Expert group on banking charges for conversion to the euro" en in het eindverslag van deze deskundigengroep (overweging 45).

(140) In ieder geval vond er — vóór de bijeenkomst van 15 oktober 1997 — een bijeenkomst plaats (op 15 september 1997) tussen commerciële banken en de Bundesbank, waar werd verduidelijkt dat het aanrekenen van kosten via een spread (aankoop- en verkoopkoersen) na 1 januari 1999 niet langer mogelijk zou zijn (overweging 57).

— Argumenten van de partijen betreffende het faxbericht met de uitnodiging

(141) Diverse banken beweren dat, zoals uit de bij het faxbericht met de uitnodiging gevoegde agenda blijkt, de bijeenkomst van 15 oktober 1997 vooral gericht was op kwesties van interbancaire handel — waar prijsstelling ter sprake kwam — en op IT-vraagstukken ([57]). Precies om deze reden waren de vertegenwoordigers op deze bijeenkomst afkomstig uit de afdeling die zich bezighield met biljettenaankoop en -verkoop in de interbancaire handel, uit de IT-afdeling. De afdeling particuliere cliënten — de enige afdeling met beslissingsmacht voor het vaststellen van kosten inzake valutatermijncontracten voor particuliere cliënten — was niet vertegenwoordigd ([58]).

— Antwoord van de Commissie

(142) Zelfs in de door de heer […]* opgestelde officiële notulen staat te lezen dat de prijsstelling zowel op het niveau van de activiteiten met betrekking tot de particuliere cliënten als op het interbancaire niveau werd besproken (overwegingen 94 tot en met 97). Daarom ziet het ernaar uit dat de vertegenwoordigers van de banken over de bevoegdheid beschikten om besprekingen te voeren over de prijs van wisselactiviteiten voor bankbiljetten op het niveau van de activiteiten ten behoeve van de particuliere cliënt als op het interbancaire niveau. Op basis van de materiële bewijzen is de Commissie van oordeel dat de banken die aan de bijeenkomst van 15 oktober 1997 deelnamen, overeen kwamen om per 1 januari 1999 voor particuliere cliënten een algemene provisie van ongeveer 3 % in te voeren (en zodoende 90 % van de inkomsten te recupereren).

(143) Wat de computersystemen (IT) betreft, legde de vertegenwoordiger van de Commerzbank AG tijdens de hoorzitting uit dat de IT-systemen voor de op particulieren gerichte en die voor interbancaire activiteiten onderling gekoppeld zijn (als het al niet om hetzelfde computerprogramma gaat). Dit betekent ook dat de prijsstellings-/kostensystemen voor zowel de op particulieren gerichte als de interbancaire activiteiten bekend moesten zijn vóór er enige aanpassing van de IT-systemen plaatsvond. Inderdaad staat — voor particuliere cliënten — in de officiële notulen te lezen dat de partijen voor de overgangsperiode die per 1 januari 1999 ingaat, afgesproken hadden dat „- de kosten/vergoedingen zullen worden berekend als een percentage van de waarde van de wisseltransactie" (overweging 95). Wat de interbancaire handel betreft, kozen de partijen ervoor om de aankoop- en verkoopkoersen te behouden.

4.3. *Toepassing van de overeenkomst*

(144) Om tot de conclusie te komen dat artikel 81, lid 1, van het EG-Verdrag van toepassing is, behoeft niet te worden nagegaan wat de daadwerkelijke effecten van een overeenkomst op de concurrentie zijn, wanneer is vastgesteld dat de overeenkomst ten doel had de mededinging te beperken.

(145) In onderhavige zaak bestond er tussen de banken een overeenkomst over een algemene provisie van ongeveer 3 %, met als doel na de afschaffing van de spread (de aankoop- en verkoopkoersen) per 1 januari 1999 ongeveer 90 % van de inkomsten te recupereren.

(146) De Commissie is van oordeel dat, gezien de conclusie dat er een overeenkomst was om rechtstreeks het kostenpeil vast te stellen, de mogelijke effecten niet hoeven te worden aangetoond.

(147) In ieder geval had de overeenkomst een effect op de kosten die op de markt van toepassing waren:

Dresdner Bank AG	3 %
Commerzbank AG	3,75 %
Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG	3,0 % (minimaal 10 DEM) ([59])
Vereins- und Westbank AG	3,0 % (minimaal 10 DEM) ([60]).

([57]) Antwoorden op de mededeling van punten van bezwaar: Commerzbank AG, blz. 29 (dossier, blz. 3618) en bijlage 16 (dossier, blz. 3671); BfG Bank AG, blz. 15 (dossier, blz. 3536), en Hamburgische Landesbank, blz. 4 (dossier, blz. 3766).

([58]) Antwoorden op de mededeling van punten van bezwaar: Bayerische Landesbank, blz. 29 (dossier, blz. 3543); BfG Bank AG, blz. 16 (dossier, blz. 3537); Dresdner Bank AG, blz. 5 (dossier, blz. 3745); Landesbank Hessen Thüringen AG, blz. 10 (dossier, blz. 3824), en Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG/Vereins- und Westbank AG, blz. 10 (dossier, blz. 3897).

([59]) Dit minimumbedrag werd op 11 maart 1999 verlaagd van 10 tot 6 DEM.

([60]) Dit minimumbedrag werd per 2 augustus 1999 afgeschaft.

(148) Volgens Reisebank AG waren de kosten bij de invoering van de euro ([61]):

Verkoop: 3,5 % plus een servicevergoeding van 5 DEM ([62])

Aankoop: 4,5 % plus een servicevergoeding van 5 DEM.

Dit zijn de zelfde procentuele aankoop- en verkoopprovisies die op 16 juni 1998 door GWK werden ingevoerd:

Verkoop: 3,5 % (voor transacties tot 5 000 NLG), met een minimumbedrag van 5 NLG

Aankoop: 4,5 % (voor transacties tot 5 000 NLG), met een minimumbedrag van 5 NLG ([63]).

5. **Beïnvloeding van de handel tussen lidstaten**

5.1. *Wisseltransacties*

(149) De betrokken inbreuk betreft een dienst die van nature grensoverschrijdend is, en kan om die reden alleen al de handel tussen lidstaten ongunstig beïnvloeden. Zoals hierboven is aangetoond, worden in alle lidstaten grote hoeveelheden eurozonevaluta's gewisseld (overwegingen 7, 8 en 9).

(150) Aankoop en verkoop van buitenlandse valuta's in de eurozone zijn operaties die in de eerste plaats van belang zijn voor de consument, inzonderheid voor toeristen (van zowel binnen als buiten Gemeenschap) die in de eurozone betalingen wensen te verrichten. Betalingen door consumenten in andere valuta's dan die van hun land van herkomst, vormen transacties die de intracommunautaire handel beïnvloeden.

(151) Er zij op gewezen dat, wanneer consumenten in hun land van herkomst buitenlandse valuta's kopen, het mogelijk is dat de bank die deze verkoopt, de biljetten eerst heeft ingevoerd. Wanneer anderzijds consumenten in de landen waar zij naartoe reizen, met buitenlands geld valuta's kopen, is het mogelijk dat de verkopende bank het buitenlandse geld naar het land van herkomst exporteert (of repatrieert). Voor geen enkele bank in de eurozone bestaat er ooit een perfect evenwicht tussen de hoeveelheden buitenlandse valuta's die zij aankoopt van en de hoeveelheden die zij verkoopt aan het publiek.

(152) De in- en uitvoer van eurozonevaluta's door de banken zijn commerciële operaties die een directe invloed op de intracommunautaire handel hebben.

5.2. *Argumenten van de partijen en antwoorden van de Commissie*

— Argumenten van de partijen betreffende de beïnvloeding van de handel tussen lidstaten

(153) Tijdens de hoorzitting ([64]) hebben de banken aangevoerd dat de zaak betreffende Duitsland een louter nationale zaak is en dus geen invloed heeft op de handel tussen lidstaten. Het omwisselen van vreemde valuta's is een lokale dienst, die wordt aangeboden op onderscheiden, nationale markten. GWK Bank was misschien wel aanwezig op de bijeenkomst van 15 oktober 1997, maar toch is zij niet actief op de Duitse markt, net zomin als de Duitse banken actief zijn op de Nederlandse markt.

— Antwoord van de Commissie

(154) Volgens vaste rechtsspraak van het Hof moet een overeenkomst tussen ondernemingen, om de handel tussen lidstaten ongunstig te kunnen beïnvloeden, op grond van haar objectieve bestanddelen feitelijk en rechtens met een voldoende mate van waarschijnlijkheid doen verwachten dat zij, al dan niet rechtstreeks, daadwerkelijk of potentieel, op het ruilverkeer tussen lidstaten een zodanige invloed kan uitoefenen, dat de verwezenlijking van de doelstellingen van de gemeenschappelijke markt tussen de lidstaten wordt geschaad ([65]). Het Hof heeft dan ook geoordeeld dat de beïnvloeding van de handel tussen lidstaten in de regel het gevolg is van verscheidene factoren, die elk afzonderlijk niet per se beslissend behoeven te zijn ([66]). Voorts is het vaste rechtspraak dat het volstaat aan te tonen dat overeenkomsten ten gevolge kunnen hebben dat de handel tussen lidstaten erdoor wordt beïnvloed ([67]).

(155) In de mededeling van punten van bezwaar en in de onderhavige beschikking (overwegingen 149 tot en met 152) heeft de Commissie diverse factoren beschreven die in aanmerking zijn genomen om te concluderen dat de overeenkomst de handel tussen lidstaten beïnvloedt. Overeenkomstig de jurisprudentie van het Hof van Justitie is de Commissie van oordeel dat in de onderhavige zaak de gevolgen voor de handel bestaan uit een combinatie van diverse factoren, die alle samen genomen, bewijzen dat de handel wordt beïnvloed.

([61]) Antwoord Reisebank AG op de mededeling van punten van bezwaar, blz. 18 e.v. (dossier, blz. 3712 e.v.).

([62]) Drie weken nadien paste Reisebank AG haar procentuele provisies voor verkooptransacties als volgt aan:

0,01 DEM — 500 DEM	3,5 %,
500,01 DEM — 1 000 DEM	3,25 %,
1 000,01 DEM — 2 000 DEM	3,0 %,
2 000,01 DEM — 5 000 DEM	2,75 %,
vanaf 5 000,01 DEM	2,5 %

([63]) 1,5 % voor verkooptransacties boven 5 000 NLG.
2,5 % voor aankooptransacties boven 5 000 NLG.

([64]) Presentatie door dr. Satzky, namens alle banken, tijdens de hoorzitting van 1 februari 2001.

([65]) Arrest van 30 juni 1996 in zaak 56/65, Société Technique Minière/Machinenbau Ulm, Jurisprudentie 1966, blz. 282, punt 7, en arrest van 11 juli 1985 in zaak 42/84, Remia e.a. Commissie, Jurisprudentie 1985, blz. 2545, punt 22.

([66]) Arrest van 15 december 1994 in zaak C-250/92, Gottrup-Klim/Dansk Landbrugs Grovvareselskab, Jurisprudentie 1994, blz. I-5641, punt 54.

([67]) Arrest van 17 juli 1997 in zaak C-219/95 P, Ferriere Nord SpA/Commissie, Jurisprudentie 1997, blz. I-4411, punt 19.

(156) In de onderhavige zaak moet evenwel bijzondere aandacht gaan naar het speciale karakter van de betrokken dienst en het betrokken product. Zoals supra is opgemerkt, is deze dienst van nature grensoverschrijdend. Dit is het gevolg van het feit dat de betrokken producten de valuta's zijn van andere EU-lidstaten, die in elke lidstaat in grote hoeveelheden worden gewisseld.

— Argumenten van de partijen betreffende het ontbreken van een marktomschrijving

(157) De banken beweren dat de Commissie geen geografische markt heeft afgebakend en dat zij dus een onjuiste beoordeling van de gevolgen voor de handel heeft gemaakt.

— Antwoord van de Commissie

(158) De Commissie voert aan dat een omschrijving van de geografische markt niet van doorslaggevend belang was. Uit de bewijsstukken blijkt namelijk dat de door de partijen gemaakte inbreuk ertoe strekte en ten gevolge had de mededinging te beperken. Ook was de inbreuk van dien aard dat zij de handel tussen lidstaten ongunstig kon beïnvloeden. Deze conclusie ligt in de lijn van het arrest van het Gerecht van eerste aanleg in de zaken-European Night Services en Volkswagen AG ([68]). In die zaken heeft het Gerecht namelijk verklaard dat de Commissie verplicht is in een beschikking krachtens artikel 85 (thans artikel 81) van het EG-Verdrag de markt af te bakenen, wanneer zonder een dergelijke afbakening niet kan worden uitgemaakt of de overeenkomst, het besluit van een ondernemersvereniging of de onderling afgestemde gedraging de handel tussen lidstaten ongunstig kan beïnvloeden en ten doel of ten gevolge heeft dat de mededinging binnen de gemeenschappelijke markt wordt verhinderd, beperkt of vervalst.

(159) Het enkele feit dat de overeenkomst over de kosten voor het omwisselen van eurozonevaluta's op het eerste gezicht enkel Duitsland en ook de Nederlandse grensgebieden met Duitsland betreft, sluit niet uit dat er een effect op de handel tussen lidstaten is. In een aantal zaken heeft het Hof van Justitie geoordeeld dat een mededingingsregeling die het gehele grondgebied van een lidstaat bestrijkt, naar haar aard een versterking van de nationale drempelvorming tot gevolg heeft, hetgeen de in het Verdrag beoogde economische vervlechting doorkruist ([69]).

([68]) Arrest van het Gerecht van eerste aanleg van 15 september 1998 in de gevoegde zaken T-374/94, T-375/94, T-384/94 en T-388/94, European Night Services e.a./Commissie , Jurisprudentie 1998, blz. II-3141, punten 93, 94 en 105, en arrest van het Gerecht van eerste aanleg van 6 juli 2000 in zaak T-62/98, Volkswagen AG/Commissie, Jurisprudentie 2000, blz. II-2707, punten 230 en 231.

([69]) Zie onder meer het arrest van 17 oktober 1972 in zaak 8-72 (Vereeniging van Cementhandelaren/Commissie), Jurisprudentie 1972, blz. 977, rechtsoverweging 29, en het arrest van 21 februari 1995 in zaak T-29/92 (SPO/Commissie), Jurisprudentie 1995, blz. II-289, rechtsoverweging 229.

(160) Meer bepaald werd het relevante product omschreven als de dienstverlening welke bestaat in het omwisselen van eurozonevaluta's waarbij minstens een deel van de transactie betrekking heeft op bankbiljetten. De banken moeten op de internationale interbancaire markten bankbiljetten aankopen en verkopen als een rechtstreeks gevolg van een nationale vraag naar buitenlandse valuta's. Het Hof van Justitie heeft in de zaak-Stichting Sigarettenindustrie ([70]) verklaard dat een overeenkomst tussen ondernemingen die in één lidstaat zijn gevestigd en enkel de markt van die lidstaat bestrijken, het handelsverkeer tussen lidstaten raakt, zodra zij — al was het maar ten dele — betrekking heeft op een uit een andere lidstaat afkomstig product.

G. ADRESSATEN VAN DE ONDERHAVIGE BESCHIKKING

(161) Uit de feiten is duidelijk gebleken dat Commerzbank AG en Dresdner Bank AG rechtstreeks bij de inbreuk betrokken waren.

(162) De vraag tot wie de beschikking juist moet worden gericht, rijst enkel ten aanzien van:

— Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG/Vereins- und Westbank AG,

— Deutsche Genossenschaftsbank/Deutsche Verkehrs-Bank AG/Reisebank AG.

(163) Op het tijdstip van de bijeenkomst van 15 oktober 1997 was de meerderheidsaandeelhouder van Vereins- und Westbank AG de toenmalige Bayerische Vereinsbank AG. Op 1 september 1998 zijn Bayerische Vereinsbank AG en Bayerische Hypotheken- und Wechselbank AG gefuseerd tot Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG. Door deze fusie werd Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG de belangrijkste aandeelhouder van Vereins- und Westbank AG.

(164) Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG is de op één na grootste bankgroep in Duitsland en beschouwt zich als een „bank van de regio's", waarbinnen Vereins- und Westbank AG een eigen identiteit heeft als „bank van de regio Noord-Duitsland.".

(165) Hoewel de uitnodiging voor de belastende bijeenkomst van 15 oktober 1997 weliswaar enkel aan de toenmalige Bayerische Vereinsbank AG werd gefaxt, nam geen enkele medewerker van de toenmalige Bayerische Vereinsbank AG aan de bijeenkomst deel.

(166) Degene die bij de toenmalige Bayerische Vereinsbank AG het faxbericht met de uitnodiging voor de bijeenkomst van 15 oktober 1997 ontving, heeft dit aan zijn superieur getoond die besloot dat deelneming niet nodig was. De ontvanger van het faxbericht gaf de uitnodiging toch door aan een collega bij de Vereins- und Westbank AG omdat hij — in tegenstelling tot zijn superieur —

([70]) Arrest van 10 december 1985 in de gevoegde zaken 240—242/82, 261/82, 262/82, 268/82 en 269/82 (Stichting Sigarettenindustrie e.a./Commissie), Jurisprudentie 1985, blz. 3831, rechtsoverweging 49.

van mening was dat op de bewuste bijeenkomst misschien nuttige informatie kon worden verzameld.

(167) Vereins- und Westbank AG werd niet op de bijeenkomst uitgenodigd, maar niettemin nam een van haar werknemers er aan deel en vertegenwoordigde ([71]) hij ook de toenmalige Bayerische Vereinsbank AG ([72]).

(168) Als gevolg daarvan waren zowel Vereins- und Westbank AG als Bayerische Vereinsbank AG op de bijeenkomst van 15 oktober 1997 vertegenwoordigd door de medewerker van Vereins- und Westbank AG.

(169) Volgens het antwoord van Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG/Vereins- und Westbank AG op de mededeling van punten van bezwaar was Vereins- und Westbank AG niet afhankelijk van het beleid van Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG wat betreft het vaststellen van de kosten voor het omwisselen van eurozonebankbiljetten ([73]). Dit bewijst dat beide banken onafhankelijk op de markt actief waren en dat Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG geen invloed uitoefende op het besluit van Vereins- und Westbank AG betreffende de kosten.

(170) In het licht van het voorgaande wordt de beschikking daarom gericht tot Vereins- und Westbank AG als afzonderlijke entiteit en tot Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG als rechtsopvolger van de vroegere Bayerische Vereinsbank AG.

(171) Wat Deutsche Genossenschaftsbank AG betreft, zij heeft een aandeel van 67 % in Deutsche VerkehrsBank AG. Deutsche VerkehrsBank AG is voor 100 % eigenaar van Reisebank AG waarbij drie CEO's van Deutsche VerkehrsBank AG de enige leden van de raad van commissarissen van Reisebank AG zijn. Reisebank AG is binnen de Deutsche Genossenschaftsbank AG-groep de enige onderneming die uitsluitend actief is op het gebied van op particuliere cliënten gerichte valutatermijncontracten ([74]). Deutsche VerkehrsBank AG heeft te allen tijde beslissende invloed uitgeoefend op haar dochteronderneming door deel te nemen aan bijeenkomsten en besprekingen met andere banken (overwegingen 58 tot en met 97). Deutsche VerkehrsBank AG was te allen tijde volledig ingelicht over en op de hoogte van alle besprekingen tussen banken in verband met de kosten voor het omwisselen van eurozonebankbiljetten. Volgens de jurisprudentie van het Hof van Justitie is het beslissende criterium om uit te maken of artikel 81, lid 1, van het EG-Verdrag kan worden toegepast tussen een moeder- en dochtermaatschappij, de vraag of de dochtermaatschappij al dan niet in staat was haar marktgedragingen onafhankelijk van de moedermaatschappij te bepalen ([75]). In de onderhavige zaak beschikte Reisebank AG over geen enkele zelfstandigheid om haar gedrag ten aanzien van Deutsche VerkehrsBank AG te bepalen. Reisebank was dus niet in staat om, onafhankelijk van Deutsche VerkehrsBank, inbreuk te maken op artikel 81, lid 1, van het EG-Verdrag.

(172) In het licht van het voorgaande wordt de beschikking daarom gericht tot Deutsche VerkehrsBank AG in haar hoedanigheid van moedermaatschappij van Reisebank AG ([76]).

H. **DUUR VAN DE INBREUK**

(173) Commerzbank AG, Dresdner Bank AG, Deutsche VerkehrsBank AG, Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG en Vereins- und Westbank AG hebben de overeenkomst waarmee inbreuk gemaakt werd op artikel 81, lid 1, van het EG-Verdrag, gesloten in oktober 1997. De overeenkomst werd gesloten voor de duur van de zogenoemde overgangsperiode — 1 januari 1999 tot en met 31 december 2001.

([71]) In het antwoord van Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG/Vereins- und Westbank AG op de mededeling van punten van bezwaar, blz. 4 (dossier, blz. 3891) beweren de banken dat Vereins- und Westbank AG weliswaar niet was uitgenodigd op de bijeenkomst van 15 oktober 1997, maar toch een medewerker afvaardigde als vertegenwoordiger van de toenmalige Bayerische Vereinsbank AG.

([72]) In het antwoord van Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG/Vereins- und Westbank AG op de mededeling van punten van bezwaar, blz. 9 e.v. (dossier, blz. 3896 e.v.) wordt verklaard dat bij de toenmalige Bayerische Vereinsbank AG de ontvanger van het faxbericht met de uitnodiging voor de bijeenkomst van 15 oktober 1997 dit aan zijn superieur heeft getoond, die besloot dat deelneming niet nodig was. De ontvanger van het faxbericht gaf de uitnodiging door aan een collega bij de Vereins- und Westbank AG omdat hij — in tegenstelling tot zijn superieur — van mening was dat op de bewuste bijeenkomst misschien nuttige informatie te verzamelen zou kunnen zijn.

([73]) Antwoord Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG/Vereins- und Westbank AG op de mededeling van punten van bezwaar, blz. 24 (dossier, blz. 3911).

([74]) Antwoord van Reisebank AG op de mededeling van punten van bezwaar, blz. 2 e.v. (dossier, blz. 3696 e.v.). DG Bank verklaarde in haar antwoord op de mededeling van punten van bezwaar dat zij niet actief is op het gebied van valutatermijncontracten (dossier, blz. 3689).

([75]) De belangrijkste zaak voor het bepalen of artikel 81, lid 1, al dan niet kan worden toegepast tussen moeder- en dochtermaatschappij — en of ze dus onafhankelijke leden van een kartel kunnen zijn — is het arrest van het Gerecht van 12 januari 1995 in zaak T-102/92 (Viho/Commissie), Jurisprudentie 1995, blz. II-17, rechtsoverwegingen 47-55 (zoals bevestigd door het arrest van het Hof van 24 oktober 1996 in zaak C-73/95 P (Viho/Commissie), Jurisprudentie 1996, blz. I-5457). Daarin werd verklaard dat artikel 85, lid 1, (thans artikel 81) niet toepasselijk is op de verhouding tussen de dochtermaatschappij en de moedermaatschappij waarmee zij een economische eenheid vormt, wanneer de dochtermaatschappij, ook al is zij een afzonderlijke rechtspersoon, haar marktgedrag niet op zelfstandige wijze bepaalt, maar handelt volgens instructies die haar al dan niet rechtstreeks worden gegeven door de moedermaatschappij die haar voor 100 % controleert. In het arrest van 24 oktober 1996 in zaak C-73/95 is in rechtsoverweging 16 verklaard: „Parker en haar dochtermaatschappijen vormen dus een economische eenheid, waarbinnen de dochtermaatschappijen over geen enkele zelfstandigheid beschikken om hun marktgedrag te bepalen, doch handelen volgens instructies die hun worden gegeven door de moedermaatschappij die hen controleert.".

([76]) In het arrest van 16 november 2000 in zaak C-286/98 P (Stora/Commissie), Jurisprudentie 2000, blz. I-9925, wordt in dit verband verklaard (rechtsoverweging 26): „Dienaangaande zij eraan herinnerd dat, zoals het Hof bij herhaling heeft beslist, de omstandigheid dat de dochtermaatschappij eigen rechtspersoonlijkheid bezit, nog niet de mogelijkheid uitsluit, dat haar gedrag aan de moedermaatschappij kan worden toegerekend, met name wanneer de dochtermaatschappij niet zelfstandig haar marktgedrag bepaalt, doch in hoofdzaak de haar door de moedermaatschappij verstrekte instructies volgt (zie, onder meer, van het arrest ICI/Commissie, reeds aangehaald, rechtsoverwegingen 132 en 133, en de arresten in zaak 52-69 van 14 juli 1972 (Geigy/Commissie), Jurisprudentie 1972, blz. 787, rechtsoverweging 44, en in zaak 6-72 van 21 februari 1973 (Europemballage en Continental Can/Commissie), Jurisprudentie 1973, blz. 215, rechtsoverweging 15).".

(174) In het licht van het voorgaande wordt de duur van de inbreuk voor alle adressaten van de onderhavige beschikking vastgesteld op de periode die loopt vanaf 15 oktober 1997 tot op heden.

I. SANCTIES

1. Artikel 3 van Verordening nr. 17

(175) Wanneer de Commissie een inbreuk op artikel 81, lid 1, van het EG-Verdrag vaststelt, kan zij de betrokken ondernemingen op grond van artikel 3 van Verordening nr. 17 van de Raad ([77]) verplichten een einde te maken aan de vastgestelde inbreuk.

(176) In de onderhavige zaak werd de overeenkomst die ten doel had a) de wijze vast te stellen waarop de kosten voor het omwisselen van eurozonebankbiljetten zouden worden aangerekend (een procentuele provisie), en b) een richtprijs op het niveau van ongeveer 3 % vast te stellen (om zodoende 90 % van de koersmarge-inkomsten te recupereren), gesloten voor een toekomstige periode van drie jaar, ingaand op 1 januari 1999 en lopend tot en met 31 december 2001.

(177) Daarom verplicht de Commissie de ondernemingen tot wie de onderhavige beschikking is gericht, om zich voortaan te onthouden van iedere overeenkomst, iedere onderling afgestemde gedraging of ieder besluit van ondernemersverenigingen die hetzelfde of een soortgelijk doel of gevolg kunnen hebben als de overeenkomst die het voorwerp uitmaakt van de onderhavige beschikking.

2. Artikel 15, lid 2, van Verordening nr. 17

2.1. *Algemene overwegingen*

(178) Krachtens artikel 15, lid 2, van Verordening nr. 17 kan de Commissie bij beschikking aan ondernemingen of ondernemersverenigingen die opzettelijk of uit onachtzaamheid inbreuk maken op artikel 81, lid 1, van het EG-Verdrag, een geldboete opleggen van ten minste 1 000 EUR tot ten hoogste 1 miljoen EUR, of tot een bedrag van ten hoogste 10 % van de omzet in het voorafgaande boekjaar van elk der betrokken ondernemingen.

(179) Bij de vaststelling van het bedrag van de geldboete dient de Commissie rekening te houden met alle relevante omstandigheden, in het bijzonder met de zwaarte en de duur van de inbreuk, de twee criteria die uitdrukkelijk zijn vermeld in artikel 15, lid 2, van Verordening nr. 17.

(180) De Commissie volgt hierbij de methode die is beschreven in haar richtsnoeren van 14 januari 1998 voor de berekening van geldboeten die uit hoofde van artikel 15, lid 2, van Verordening nr. 17 worden opgelegd (hierna „richtsnoeren inzake geldboeten" te noemen) ([78]).

(181) De rol die door elk van de bij de inbreuk betrokken ondernemingen werd gespeeld, zal voor elk van hen afzonderlijk worden beoordeeld. De Commissie zal bij het opleggen van de geldboete in het bijzonder rekening houden met eventuele verzwarende of verzachtende omstandigheden en in voorkomend geval zal zij de mededeling betreffende het niet opleggen of het verminderen van geldboeten in mededingingszaken (hierna „de clementieregeling" te noemen) toepassen ([79]).

2.2. *Basisbedrag van de geldboeten*

(182) Met het oog op de vaststelling van het bedrag van de geldboete stelt de Commissie een basisbedrag vast dat zal worden verhoogd om rekening te houden met verzwarende omstandigheden, of verlaagd om rekening te houden met verzachtende omstandigheden. Het basisbedrag wordt vastgesteld op basis van de zwaarte en de duur van de inbreuk.

2.2.1. Zwaarte van de inbreuk

(183) De Commissie houdt bij haar beoordeling van de zwaarte van de inbreuk rekening met de aard ervan, de feitelijke impact ervan voor de markt — voorzover zulks meetbaar is — en de omvang van de relevante geografische markt.

(184) In de onderhavige zaak had de overeenkomst ten doel a) de wijze vast te stellen waarop de kosten voor het omwisselen van eurozonebankbiljetten zouden worden aangerekend (een procentuele provisie), en b) het niveau van die kosten vast te stellen in de vorm van een richtprijs (om zodoende 90 % van de koersmarge-inkomsten te recupereren). In artikel 81, lid 1, onder a), van het EG-Verdrag wordt het rechtstreeks of zijdelings bepalen van prijzen of andere contractuele voorwaarden uitdrukkelijk verboden. Door haar aard is de inbreuk een zeer ernstige inbreuk op artikel 81, lid 1, van het EG-Verdrag.

(185) De overeenkomst werd ten uitvoer gelegd door Commerzbank AG, Dresdner Bank AG, Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG, Vereins- und Westbank AG en Deutsche VerkehrsBank AG (overwegingen 147 en 148).

(186) De inbreuk had enkel gevolgen binnen een beperkt deel van de gemeenschappelijke markt, met name Duitsland, waar de overeenkomst het hele land bestreek, alsmede de Nederlandse grensgebieden met Duitsland.

([77]) PB 13 van 21.2.1962, blz. 204/62.

([78]) PB C 9 van 14.1.1998, blz. 3.

([79]) PB C 207 van 18.7.1996, blz. 4.

(187) Aangezien de inbreuk door de aard ervan een zeer ernstige inbreuk is op artikel 81, lid 1, van het EG-Verdrag, maar de gevolgen ervan beperkt bleven tot Duitsland en de Nederlandse grensgebieden met Duitsland, concludeert de Commissie, na afweging van alle elementen, dat de betrokken overeenkomst behoort tot de categorie van de zware inbreuken op de communautaire mededingingsregels.

(188) Binnen de categorie van de zware inbreuken maakt de voorgestelde waaier van mogelijke geldboeten het mogelijk de ondernemingen gedifferentieerd te behandelen om rekening te houden met de werkelijke economische mogelijkheid van de inbreukplegers om de mededinging significante schade toe te brengen, en de boete vast te stellen op een niveau dat een voldoende afschrikkend effect heeft. Een en ander lijkt in het bijzonder nodig wanneer, zoals in de onderhavige zaak, de omvang van de bij de inbreuk betrokken ondernemingen aanzienlijk verschilt.

(189) De betrokken ondernemingen kunnen daartoe in beginsel naar gelang van hun omvang en hun relatieve belang op de betrokken markt in twee categorieën worden ingedeeld. De vergelijking wordt gemaakt op basis van de informatie over de inkomsten uit het laatste boekjaar waarvoor door externe accountants gecontroleerde resultaten beschikbaar zijn.

(190) Tot de eerste categorie behoren Commerzbank AG, Dresdner Bank AG en Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG. Vereins- und Westbank AG en Deutsche VerkehrsBank AG behoren tot de tweede categorie.

(191) Op grond van dit alles kan het basisbedrag voor de berekening van de geldboeten op grond van het relatieve belang van de betrokken onderneming in de relevante markt voor de zwaarte van de inbreuk, als volgt worden vastgesteld:

Commerzbank AG	10 miljoen EUR
Dresdner Bank AG	10 miljoen EUR
Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG	10 miljoen EUR
Deutsche VerkehrsBank AG	10 miljoen EUR
Vereins- und Westbank AG	2 miljoen EUR.

(192) Om te garanderen dat met de geldboete een voldoende afschrikkende werking bereikt wordt, gaat de Commissie in het volgende deel na of het basisbedrag voor de afzonderlijke ondernemingen eventueel moet worden gecorrigeerd.

(193) In het geval van Commerzbank AG, Dresdner Bank AG en Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG is de Commissie van oordeel dat het basisbedrag voor de berekening van de geldboeten op basis van hun marktpositie verder naar boven moet worden gecorrigeerd, om op passende wijze rekening te houden met de omvang van deze ondernemingen en hun totale middelen.

(194) Om een afschrikkende werking te bereiken, moet het in overweging 191 vastgestelde basisbedrag voor de berekening van geldboeten voor Commerzbank AG, Dresdner Bank AG en Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG met 10 miljoen EUR worden verhoogd tot 20 miljoen EUR.

2.2.2. Duur

(195) Zoals hiervoor vermeld is, is de Commissie van oordeel dat de duur van de inbreuk op artikel 81, lid 1, van het EG-Verdrag voor alle adressaten van de onderhavige beschikking loopt van 15 oktober 1997 tot op heden (overwegingen 173 en 174). Het basisbedrag van de voor de zwaarte van de inbreuk vastgestelde geldboete (zie overweging 191) wordt bijgevolg voor elk van de ondernemingen verhoogd met 40 %.

(196) Bijgevolg stelt de Commissie de basisbedragen voor de geldboeten als volgt vast:

Commerzbank AG	28 miljoen EUR
Dresdner Bank AG	28 miljoen EUR
Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG	28 miljoen EUR
Deutsche VerkehrsBank AG	14 miljoen EUR
Vereins- und Westbank AG	2,8 miljoen EUR.

2.3. *De geldboeten per onderneming*

(197) Bij de vaststelling van de geldboeten dient de Commissie voor elke onderneming afzonderlijk over eventuele verzwarende of verzachtende omstandigheden te oordelen en, in voorkomend geval, de clementieregeling toe te passen.

(198) In de onderhavige zaak zijn er geen verzwarende of verzachtende omstandigheden.

2.4. *Het bedrag van de opgelegde geldboeten*

(199) Ten slotte stelt de Commissie de overeenkomstig artikel 15, lid 2 van Verordening nr. 17 op te leggen geldboeten vast als volgt:

Commerzbank AG	28 miljoen EUR
Dresdner Bank AG	28 miljoen EUR
Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG	28 miljoen EUR
Deutsche VerkehrsBank AG	14 miljoen EUR
Vereins- und Westbank AG	2,8 miljoen EUR,

HEEFT DE VOLGENDE BESCHIKKING GEGEVEN:

Artikel 1

Commerzbank AG, Dresdner Bank AG, Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG, Deutsche VerkehrsBank AG en Vereins- und Westbank AG hebben inbreuk gemaakt op artikel 81, lid 1, van het EG-Verdrag door deel te nemen aan een overeenkomst die ertoe strekte a) de wijze vast te stellen waarop kosten voor het omwisselen van eurozonebankbiljetten zouden worden aangerekend (een procentuele provisie), en b) een richtprijs op het niveau van ongeveer 3 % vast te stellen (om zodoende 90 % van de koersmarge-inkomsten te recupereren), gedurende de overgangsperiode ingaand op 1 januari 1999.

Artikel 2

De in artikel 1 genoemde ondernemingen maken, voorzover zij zulks nog niet gedaan hebben, onverwijld een eind aan de inbreuk.

Zij onthouden zij zich van een herhaling van iedere handeling of feitelijke gedraging die hetzelfde of een soortgelijk doel of gevolg hebben als de inbreuk.

Artikel 3

Wegens de in artikel 1 genoemde inbreuk worden de volgende geldboeten opgelegd:

Commerzbank AG	28 miljoen EUR
Dresdner Bank AG	28 miljoen EUR
Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG	28 miljoen EUR
Deutsche VerkehrsBank AG	14 miljoen EUR
Vereins- und Westbank AG	2,8 miljoen EUR.

Artikel 4

De in artikel 3 opgelegde geldboeten moeten binnen drie maanden na de datum van bekendmaking van deze beschikking worden betaald door storting op de volgende bankrekening van de Commissie:

Rekeningnummer: 642-0029000-95

IBAN-code: BE76 6420 0290 0095

SWIFT-code: BBVABEBB

bij

Banco Bilbao Vizcaya Argentaria (BBVA) SA
Kunstlaan 43
B-1040 Brussel.

Na drie maanden is automatisch rente verschuldigd tegen de rentevoet die de Europese Centrale Bank gebruikt bij haar voornaamste herfinancieringstransacties op de eerste dag van de maand waarin deze beschikking werd gegeven, vermeerderd met 3,5 procentpunten.

Artikel 5

Deze beschikking is gericht tot:

1. Commerzbank AG
   Kaiserplatz
   D-60261 Frankfurt am Main

2. Dresdner Bank AG
   Jürgen-Ponto-Platz 1
   D-60329 Frankfurt am Main

3. Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG
   Am Tucherpark 16
   D-80538 München

4. Deutsche VerkehrsBank AG
   Friedrich-Ebert-Anlage 2-14
   D-60325 Frankfurt am Main

5. Vereins- und Westbank AG
   Alter Wall 22
   D-20454 Hamburg.

Deze beschikking vormt executoriale titel overeenkomstig artikel 256 van het EG-Verdrag.

Gedaan te Brussel, 11 december 2001.

Voor de Commissie
Mario MONTI
Lid van de Commissie

BIJLAGE

OOSTENRIJK

(in EUR)

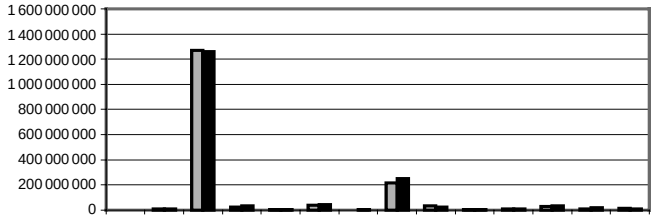

BELGIË

(in EUR)

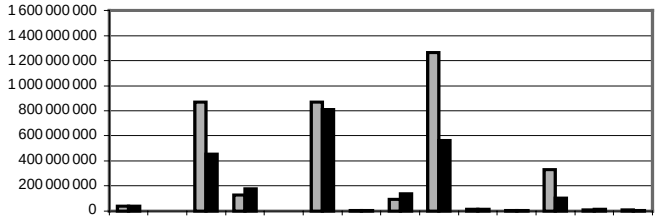

FINLAND

(in EUR)

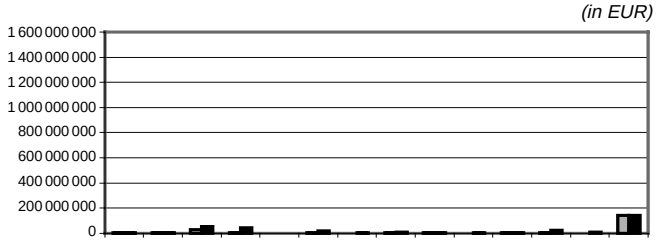

FRANKRIJK

(in EUR)

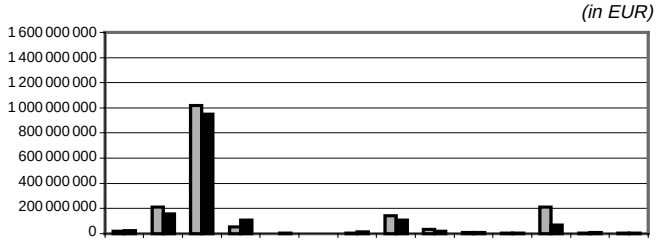

DUITSLAND

(in EUR)

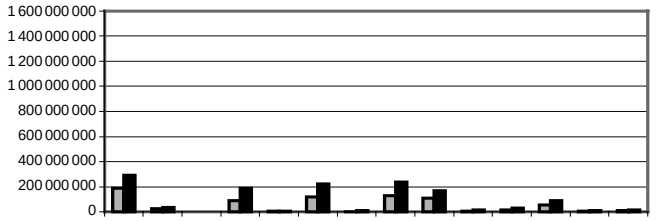

IERLAND

(in EUR)

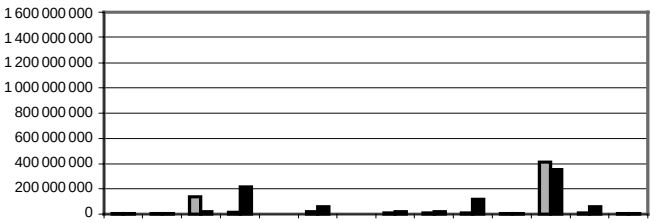

ITALIË

(in EUR)

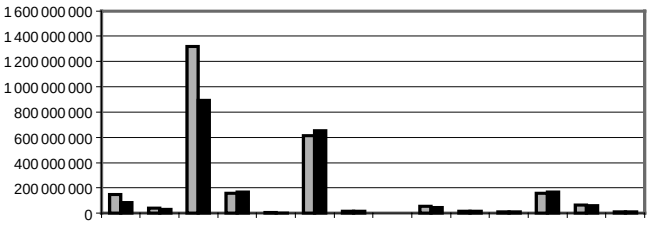

LUXEMBURG

(in EUR)

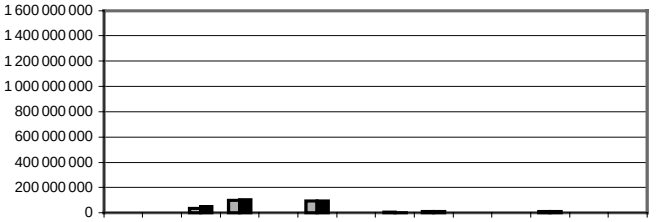

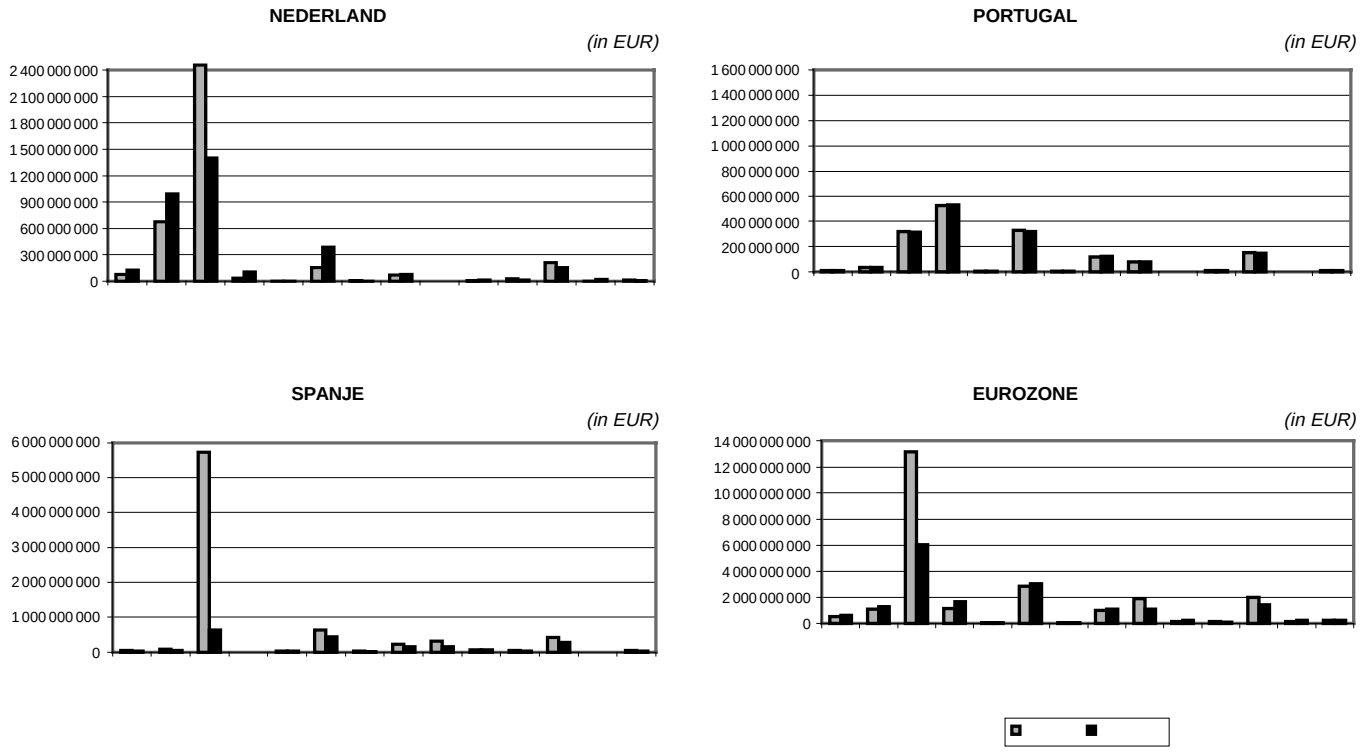

Volume van de aan- en verkopen van eurozonevaluta's per land van de eurozone (in EUR; 1998, BUYING = AANKOOP en SELLING = VERKOOP).

(*NB*: Afwijkende schalen voor Nederland, Spanje en de eurozone).